

Ribânın Zinadan Daha Günah Olduğuna Dair Rivâyetlerin Tetkiki

An Examination of Narrations About Usury is More Sinful Than Adultery

Mehmet APAYDIN

Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi Birgivi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
Asst. Prof., Ege University Birgivi Faculty of Divinity Department of Hadith
İzmir/ Türkiye

mehmet.apaydin@ege.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8591-6493

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 17.09.2024
Kabul Tarihi / Accepted : 15.10.2024
Yayın Tarihi / Published : 16.12.2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 11 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 425-451

Atıf / Cite as

Apaydin, Mehmet. Ribânın Zinadan Daha Günah Olduğuna Dair Rivâyetlerin Tetkiki. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 425-451.

Doi: 10.33460/beuifd.1551821

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Hadis kaynaklarında ribânın yetmiş küsur şube olduğu; ribânın zina etmekten daha büyük günah olduğu, hatta bir kimsenin annesiyle zina etmesi kadar büyük bir günah olduğuna dair Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyetler yer almaktadır. Bu rivâyetler ribâ ile zina arasındaki bağlantı yönüyle ve bir dirhem ribâ için dahi 30 küsur defa zina vebali olacağına dair abartılı gibi görünen içerikleri nedeniyle tenkide tabi tutulmuştur. Bu çalışmada söz konusu rivâyetlerin tetkiki yapılmış ve hadislerin kayıt altına alındığı erken dönemlerde noktalama işaretlerinin nadiren kullanılmasından dolayı zinâ (الزنا) olarak yazılan, fakat nokta konulmayan harflerin daha sonraları hatalı noktalanması (tas-hif) veya kıraat edilmesinden dolayı ribâ (الربا) şeklinde okundukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu kelimenin erken döneme ait hadis kaynaklarının elimizdeki matbu nüshalarında (الربا) şeklinde noktalandığını, ancak el-Heşemî gibi müteahhir alimlerin erken dönem eserlerinden nakillerinde (الربا) olarak kaydedildiği görülmüştür. Bu tespitler çerçevesinde bu farklılığın müteahhir müstensihlerden veya muhakkiklerden kaynaklanmış olabileceği değer-

lendirilmiştir. Bunun yanında kişinin annesiyle zina etmesi anlamına gelen “كَمَنْ أَىْ أُمِّهِ” veya “أَنْ يَتَّبِعَ الرَّجُلُ أُمَّهُ” ifadelerinin de ribâ kelimesiyle irtibatlı bir şekilde aktarıldığı; ancak doğrusunun “رَجُلٌ هَبَا رَجُلًا... وَتَقَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَزَى بِأُمَّهِ” “Bir kimsenin bir başkasını hicvetmesi. ... O kimseyi babasından başkasına nispet edip annesine zina isnat etmesi” şeklinde olması gerektiği tespit edilmiştir. Metinde geçen “وَرَزَى بِأُمَّهِ” şeklindeki ifadenin, bir kimseye zina isnad etmek anlamında tef‘il babından şeddeli olarak okunması gerektiği görülmüştür. Bu tasahihlerden sonra Hz. Peygamber’e isnad edilen rivâyette aslında zinanın 70 küsur çeşidinin bulunduğu, bir kimsenin başkasının annesine zina isnadında bulunmasının bile zina etmek gibi günah olduğu ve zinadan bir dirhem dahi kazanç elde etmenin 30 küsur defa zina etmek kadar büyük bir günaha denk geldiği; insanların gizli kalması gereken kusurlarını yaymanın zinadan daha büyük bir vebal olduğu gibi hususların vurgulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tashif, Tahrif, Ribâ, Zina

Abstract: In Hadith sources, there are narrations attributed to the Prophet Muhammad stating that ribâ (usury) has over seventy branches, and that ribâ is a sin greater than zina (adultery), even as grave as committing adultery with one’s own mother. These narrations have been criticized due to their exaggerated nature regarding the connection between ribâ and zina, and the claim that even a single dirham of ribâ would be equivalent to committing zina thirty times. This study examines these reports and concludes that due to the rare use of punctuation in the early periods when Hadiths were recorded, what was written as zina (الزينا) was later mispointed or misread as ribâ (الربا). It has been observed that the term was punctuated as (الربا) in the printed editions of early period Hadith sources but recorded as (الزينا) in the transmissions of later scholars like al- Haythami from earlier works. It has been concluded that this discrepancy might originate from later transcribers or critics. Additionally, expressions meaning “to commit adultery with one’s mother” such as “كَمَنْ أَىْ أُمِّهِ” or “أَنْ يَتَّبِعَ الرَّجُلُ أُمَّهُ” have been incorrectly associated with the term ribâ. The correct expression should have been “رَجُلٌ هَبَا رَجُلًا... وَتَقَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَزَى بِأُمَّهِ”. The phrase “وَرَزَى بِأُمَّهِ” should be read with emphasis in the form of “tefa’ul,” meaning to accuse someone of adultery. After these corrections, it is concluded that the report attributed to the Prophet Muhammad indicates that zina has over seventy types, that accusing someone of adultery with another person’s mother is itself a sin akin to adultery, and that even earning a single dirham from ribâ is equivalent to committing zina over thirty times. Moreover, it is emphasized that publicizing people’s private faults is a greater sin than zina.

Keywords: Hadith, Taşhîf, Tahrif, Usury, Adultery

Extended Summary

In various hadith sources, it is reported that there are more than seventy types of usury (*ribâ*), and the lightest form of usury is considered a sin greater than committing adultery with one's own mother. One such narration is transmitted by Ibn Majah (d. 273/887), one of the six major hadith collectors. Scholars like Ibn al-Jawzi (d. 597/1201), 'Ali al-Qari (d. 1014/1605), al-Munawi (d. 1031/1622), and al-Mu'allimi al-Yamani (d. 1386/1966) have made various assessments of this hadith. They particularly reject the phrase "usury is a greater sin than adultery," arguing that adultery, unlike usury, does not involve the rights of others and is generally committed with mutual consent, making it a lesser sin in comparison. One contemporary scholar, 'Ali b. 'Abdullah al-Sayyah, asserts that the isnads of all versions of this hadith are weak and that only some *mawquf* versions are reliable. While early scholars were critical of this hadith, later periods saw its acceptance as authentic. This study questions the attribution of this hadith to the Prophet Muhammad and proposes that punctuation errors in early Arabic script may have led to misinterpretation. By examining variations in punctuation and expression in different sources, this research explores the possibility that the terms "usury" (الرِّبَا) and "adultery" (الزَّوْنَى) were confused due to faulty transmission or reading. For instance, narrations from Abu Hurayrah (d. 58/678), as transmitted by Ibn Majah and al-Bazzar (d. 292/905), mention that there are over seventy forms of usury and that the lightest of these is as grave as committing adultery with one's mother. However, in al-Bazzar's versions, the gravest form of usury is described as slandering a Muslim's honor, which differs from the "adultery" mentioned in other transmissions. In al-Haythami's (d. 807/1405) compilations, the term "adultery" appears instead of "usury," suggesting that the correct wording might involve adultery rather than usury. A similar pattern is found in the narration attributed to Sa'id b. Zayd (d. 51/671?), which states that one of the gravest forms of usury is slandering a Muslim's honor. This inconsistency raises the possibility that the term "usury" in some narrations might have been misread as "adultery." Further, in narrations from 'A'ishah (d. 58/678), slandering a Muslim's honor is highlighted as the gravest form of adultery, not usury. These findings indicate that the word "adultery" (الزَّوْنَى) may have been misread and transmitted as "usury" (الرِّبَا) by some transmitters. Scholars like al-Haythami, who transmitted these hadiths with "adultery" instead of "usury," provide support for this interpretation. Analyzing the variations in word choice and inconsistencies in the texts, it becomes clear that there are multiple narrations attempting to explain the relationship between usury and adultery. However, these narrations may have been altered, with the word "usury" being mistakenly written and transmitted instead of "adultery." The narrations comparing the lightest form of usury to committing adultery with one's mother also show differences in reading due to the presence or absence of the "shadda" (a diacritical mark in Arabic). Without the shadda, the phrase could mean "committing adultery with one's mother," but with the shadda, it changes to "accusing one's mother of adultery." Other narrations state that a dirham earned from usury is equivalent to committing adultery more than thirty times. While the comparison between usury and adultery seems illogical, comparing a dirham earned from adultery with committing adultery itself appears more reasonable, particularly in the context of forced prostitution in the pre-Islamic (Jahiliyyah) period.

Other narrations declare that the gravest form of usury is slandering a Muslim brother's honor. This indicates that the concept of honor is more relevant to adultery than to usury, suggesting that the proper understanding should be that slandering a Muslim's honor is a greater sin than adultery. In conclusion, the narrations linking usury to adultery that are attributed to the Prophet Muhammad are problematic from a textual perspective. Punctuation errors in early Arabic script likely contributed to confusion in these texts, leading to the term "usury" being misread as "adultery." Correcting these mistakes will help clarify the true meaning of these narrations, revealing that the Prophet's sayings do not involve a comparison between usury and adultery, but rather between different types of adultery. Additionally, the study suggests that the context of these narrations concerns not committing adultery with one's mother, but rather accusing someone else's mother of adultery. Moreover, the research emphasizes that punctuation errors in hadith sources may have affected other narrations as well, calling for careful consideration of this issue in future critical editions. In conclusion, due to the infrequent use of punctuation in early hadith recordings, words written as zina (adultery) were later misread as ribā (usury), leading to textual confusion. Early hadith sources wrote the term as (الربا), while later scholars like al-Haythami transcribed it as (الزنا), supporting the hypothesis that these errors stem from later copyists or editors.

Giriş

Ulemanın, hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri isnad açısından titizlikle inceledikleri tartışma götürmez bir gerçektir. Bu çabaların önemli bir kısmının, senedin ittisalini ve ravilerinin güvenilirliğini tespit etmeye yönelik olduğu görülmektedir. Bu incelemelerin doğal bir sonucu olarak, klasik hadis usûlünde isnadı incelemeye yönelik yöntem ve araçlar oldukça gelişmişken, metin inceleme yöntemleri nispeten eksik kalmıştır. Burada "metin tetkiki" ile "metnin tenkidi ve yorumu"nu ayrı değerlendirdiğimizi belirtmek gerekir. Metnin eleştirisi ve yorumu üzerine yapılan çalışmaların nispeten daha fazla olduğunu kabul etmekteyiz. Ancak, tashihle alakalı eserler bulunmasına rağmen sistematik bir metodolojiye kavuşturmak için bu tenkit ve yorumları önceleyen bir "metin tetkiki" yönteminin eksikliği, çoğu zaman metinle doğrudan alakalı olmayan subjektif değerlendirmelerden öteye geçilememesine neden olmuştur.

Bu makalede hadis metinlerinin rivâyeti sırasında oluşabilecek çok basit noktalama hatalarının dahi ciddi anlam kaymalarına sebep olabileceğini gösteren örnek bir hadis, farklı tarihlerinin yardımıyla ve farklı kaynaklardan hareketle metin tetkikine tâbi tutulacaktır. Bu tetkik için seçtiğimiz rivâyet İbn Mâce (ö. 273/887) tarafından Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen şu metindir:¹

---

1 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce el-Ğazvîni, es-Sunen (Kahire: Dâru't-Te'şîl, 1435/2015), 2/442, No: 2274.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِي مَعْسَرٍ عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبِرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ الرَّبَا سَبْعُونَ حُبًّا، أَيْسَرُهَا أَنْ يَنْكِحَ الرَّجُلُ أُمَّهُ

“..Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: ‘Ribâ yetmiş kısımdır. En hafifi kişinin annesini nikâhlamasıdır.’”

İlk bakışta metinde ribânın 70 çeşidi² (bu sayı muhtemelen kesretten kinâye kabilindedir) olduğu ve bunlardan en hafifinin kişinin annesini nikâhlaması kadar büyük bir vebal/günah olduğundan bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu hadis farklı tarikleriyle birlikte, günümüzde vaaz kürsülerinde, sosyal medya ortamlarında ve diğer mahfillerde bu şekilde anlaşılmakta ve Hz. Peygamber’e bu haliyle isnad edilmektedir. Bu makalenin amacı söz konusu rivâyetin durumunu tespit etmek ve Hz. Peygamber’e aidiyetinin keyfiyetini vuzuha kavuşturmaya çalışmaktır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivâyet hakkında metin bakımından ilk değerlendirme İbnu'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) aittir. İbnu'l-Cevzî hadisin isnadıyla zayıflığına dair değerlendirmesinden sonra günahların miktarlarının tesirleriyle ölçülebileceğini ifade etmiş ve zinanın sebep olduğu sorunları saymıştır. Böylece zinanın ribâdan daha büyük tesirleri olan bir günah olduğunu ifade etmiştir.³

Hicrî 10. asır âlimlerden 'Alıyyul-Kârî (ö. 1014/1605) farklı sahâbilerden gelen tariklerine işaret ettikten sonra metinde ribânın zinadan daha büyük günah olarak ifade edilmesinin kul hakkıyla ilişkili olmasından kaynaklandığını ifade etmiş buna karşın zinanın genellikle iki kişinin rızasıyla gerçekleştiğine dikkat çekmiştir.⁴ Hadisin farklı versiyonlarını serdeden Münâvî (ö. 1031/1622) de Bakara Sûresi 279. âyetini delil göstererek konuyla ilgili benzer görüşler dile getirmiştir.⁵ Mu'allimî el-Yemânî (ö. 1386/1966) ise hadisin tariklerini tenkide tâbi tuttuktan sonra hadisin Hz. Peygamber'e ait olmadığına kanaat getirdiğini beyan etmiştir.⁶

Hadisle ilgili, tespit edebildiğimiz kadarıyla, çağdaş dönemde yapılmış tek çalışma 'Alî b. 'Abdullâh es-Şayyâh tarafından kaleme alınmış olan Eḥâdisu Ta'zîm'ir-Ribâ 'ale'z-Zinâ adlı eserdir.⁷ Eser iki ana bölüm halinde kaleme alınmış, ilk bölümde hadisin tariklerinin tahrîci ve râvîlerin tenkidi yapılmıştır. İkinci bölümde ise rivâyet hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellif hadisin muhtevastındaki ribânın zinadan daha büyük bir günah olmasına hamlettiği nekâretin açık olmasına rağmen erken dönem kaynaklarında sıhhat değerlendirmeleri dışında bu durumun meskut geçilmesine dikkat çekmiştir.⁸

2 Bu rakam bir sonraki rivâyette İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) "الرَّبَا كَلْبَةٌ وَسَبْعُونَ نَابًا" şeklinde 73 olarak verilmektedir (İbn Mâce, es-Sunen, 2/442, No: 2275). Diğer kaynaklardaki rivâyetler ileride verilecektir.

3 Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnu'l-Cevzî, el-Mevdû'ât, nşr. Nureddin Şükrü Boyacılar (Eḡvâ'u's-Selef, 1997), 3/26.

4 Ebu'l-Ḥasan 'Alıyyul-Kârî el-Mollâ, Mirkâtul-Mefâtiḥ Şerḫu Mişkât'il-Mesâbiḥ (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 5/1925.

5 Muḥammed 'Abdurraûf b. Tâcu'l-Ârifin el-Munâvî el-Ḥaddâdî, et-Teysîr bi Şerḫ'il-Câmi'i's-Şaḡîr (Riyâd: Mektebetul-İmâm eş-Şâfi'î, 1408/1988), 2/39.

6 'Alî b. 'Abdullâh es-Şayyâh, Eḥâdisu Ta'zîm'ir-Ribâ 'ala'z-Zinâ (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1430H), 168.

7 es-Şayyâh, Eḥâdisu Ta'zîm'ir-Ribâ 'ala'z-Zinâ .

8 es-Şayyâh, Eḥâdisu Ta'zîm'ir-Ribâ 'ala'z-Zinâ, 9.

Müellif çalışma neticesinde hadisin bütün tariklerinin zayıf olduğu sonucuna varmış⁹, sadece ‘Abdullâh b. Selâm ve Ka‘bu’l-Aẖbâr’ın mevkuf metinlerinin sabit olduğunu beyan etmiş ve onların sözlerinin Yahudi kökenli olmalarıyla ilgili olduğunu savunmuştur.¹⁰ Hadisin erken dönem alimleri tarafından tenkid edildiğini, ancak muahhar ulema tarafından sahih görüldüğünü ifade etmiştir.¹¹ Son olarak Kur’an ve sünnette zinanın ribâdan daha büyük bir günah olduğu hususunun açık olduğunu dolayısıyla bu hadisin metnindeki nekâretin ortadan kalkmadığı öne sürmüştür.¹²

Genel itibariyle müellifin, rivâyetleri reddetme hususunda müteşeddid, metin tenkidine yönelik karineleri değerlendirirken oldukça mütesahil olduğu görülmektedir. Netice olarak zinanın ribâdan daha büyük bir günah olduğuna dair ön kabulünün ulaştığı neticede belirleyici olduğu söylenebilir.

Bu eser dışında hadisle doğrudan alakalı başka bir çalışmaya rastlayamadık. Buna binaen makalede bu rivâyetten hareketle Hz. Peygamber’e nispet edilen haberlerin muhtelif tarikleri tetkik edilecektir. Tetkik sırasında rivâyetlerin sıhhat durumları klasik usule göre bir değerlendirmeye tâbi tutulmayacak ve râviler cerh-tadil açısından incelenmeyecektir. Zira eŞ-Şayyâh’ın yukarıda zikrettiğimiz çalışması bu hususu oldukça kapsamlı bir biçimde işlemiştir. Gerek hadisin tahrîci gerekse râvilerinin tenkidi ve hadis hakkındaki sıhhat değerlendirmeleri hakkında bilgi almak isteyenler bu çalışmaya başvurabilir.

Tetkike başlamadan önce araştırmamızı zorlaştıran önemli bir hususa işaret etmek gerekmektedir. Bu da incelenecek rivâyetlerin yer aldığı kaynakların yazma nüshalarına ulaşmanın oldukça zor olması, ulaşılsa da bu yazmaların çoğunun muahhar döneme ait olmaları nedeniyle kesin bir netice veremeyeceğidir. Zira noktalama işaretlerinin erken nüshalarda bulunmazken zamanla konulmaya başlandığı bilinmektedir. Hadislerin ve eserlerin râvileri bu noktalama işaretlerini hocalarından duyduğu şekilde veya muteber kitaplardaki noktalamalara güvenerek nakletmişlerdir. Bu da metinleri zincirleme bir hataya açık hâle getirmektedir. Kaynaklarda tahkik ve neşir sürecinde gözden kaçan ya da yeterince tetkik edilmeden nakledilen buna benzer tashiflere rastlamak mümkündür. Tashif elbette sadece günümüzün sorunu değildir. Geçmişte de muhaddislerin tashifleri olmuş ve bunlar hakkında kitaplar dahi telif edilmiştir.¹³

Erken döneme ait metinlerin tashife müsait yapısı hakkında bir fikir vermesi bakımından Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) el-Câmi‘ine ait 364H/976 tarihli yazmadan rivâyetin bir tarîkinin yer aldığı kısım örnek olarak verilebilir. Mezkûr

9 eŞ-Şayyâh, Eĥâdîsu Ta‘zîm’ir-Ribâ‘ala’z-Zinâ, 5.

10 eŞ-Şayyâh, Eĥâdîsu Ta‘zîm’ir-Ribâ‘ala’z-Zinâ, 171-173.

11 eŞ-Şayyâh, Eĥâdîsu Ta‘zîm’ir-Ribâ‘ala’z-Zinâ, 6.

12 eŞ-Şayyâh, Eĥâdîsu Ta‘zîm’ir-Ribâ‘ala’z-Zinâ, 177.

13 Tashif ve tahrif kavramları ve bu husustaki eserler hakkında bk. Ümmügülsüm Yeşil, “Tashif ve Tahrif Üzerine Bazı Müllâhazalar”, Hadis Tetkikleri Dergisi 18/1 (Temmuz 2020), 147-156.

yazmada rivâyetin yer aldığı kısmın resmi şu şekildedir:¹⁴

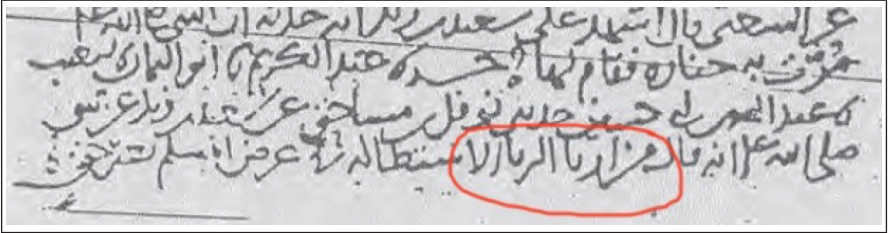

Resimde görülen rivâyetin matbu metindeki karşılığı şöyledir:¹⁵

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ عَطَاءِ الْخُرَّاسِيِّ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ، قَالَ: «الرِّبَا اثْنَانِ وَسَبْعُونَ حُوبًا، أَعْزَرُهَا حُوبًا كَمَنْ أُنِيَ أُمَّهُ فِي الْإِسْلَامِ، وَدَرَهُمْ مِنَ الرِّبَا أَشَدُّ مِنْ بَضْعِ وَثَلَاثِينَ رَبِيَّةً

Kırmızı daire içine alınan kısımlar metinde koyu olarak verilmiştir. Görüldüğü üzere ilk kelime “بَا”nın noktası bulunmamakta veya sonradan konulmuş gibi görünmektedir. İkinci “بَا” kısmında ise nokta yer almamaktadır. Rivâyet “بَابُ الْكُتَابِ” “Büyük Günahlar” başlığı altında yer almaktadır.¹⁶ Öte yandan yukarıdaki yazma oldukça eski olmasına rağmen kitabın müellifi Ma’mer b. Râşid ile bu yazma arasında iki asra yakın bir fark bulunmaktadır. Özellikle ikinci asrın sonlarına ait bir nüsha elimizde olsaydı daha az noktalı, hatta tamamen noktasız bir metin ile karşılaşılabirdik.

Bir başka örnek eş-Şâşi’nin (ö. 335/947) istinsah tarihi 558H/1163’ten öncesine ait olduğu anlaşılan¹⁷ el-Müsned’in yazmasına ait olan şu kesittir:¹⁸

Rivâyetin elimizdeki matbû metni şöyledir:¹⁹

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْكَرِيمِ، نا أَبُو الْيَمَانِ، نا سُعَيْبٌ، نا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي حُسَيْنٍ، حَدَّثَنِي نَوْفَلُ بْنُ مَسْحِقٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: «مِنْ أَرْبَى الرِّبَا الْإِسْتِطْلَاقُ فِي عِرْضِ الْمُسْلِمِ بِغَيْرِ حَقِّ

Kırmızı daire içindeki ifadeler matbu metindeki “أَرْبَى الرِّبَا” ibaresine karşılık gelmektedir. Bu yazmada da ilk kelime “بَا”nın noktası bulunmamakta veya çok düşük bir ihtimalle metinden uzak ve aşağıya, sonradan konulmuş gibi görün-

14 Ebû ‘Urve Ma’mer b. Râşid el-Ezdi, el-Câmi’ (Ankara: Ankara Üniv. Dil Tarih-Coğrafya Fak. Kütüphanesi İsmail Saib Sencer Koleksiyonu, No: 2164), vr. 9a.

15 Ebû ‘Urve Ma’mer b. Râşid el-Ezdi, el-Câmi’, nşr. Hâbibu’r-Rahmân el-‘A’zamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1982), 10/461.

16 Ma’mer b. Râşid, el-Câmi’, 10/459.

17 Ebû Sa’id el-Heşem b. Kuleyb eş-Şâşi, el-Musned, nşr. Maḥfûz er-Rahmân Zeynüllâh (Medine: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem, 1410H, 1/30).

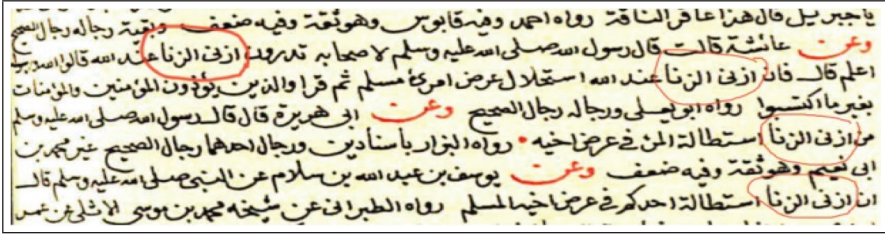
18 Yazma Dâru’l-Kutubi’z-Zâhiriyye, No: 277’de yer almaktayken oradan Şâm’daki Mektebetu’l-Esed’de nakledilmiştir (eş-Şâşi, el-Musned, 1/29).

19 eş-Şâşi, el-Musned, 1/246.

mektedir. Çünkü baştaki “من” ifadesindeki noktayla ve metindeki diğer noktalarla aynı biçime sahip değildir. Kesin bir tespit için yazmanın aslının uzmanı tarafından incelenmesi gerekmektedir. İkinci “با” kısmında ise herhangi bir nokta yer almamaktadır. Dolayısıyla mevcut yazmadan hareketle söz konusu metnin “أَزَى الرَّبَّيَا” şeklinde okunması mümkün görünmemektedir. Nitekim muhakkik eseri tahkik ederken Kütüb-i Sitte’den yararlandığını beyan etmiştir.²⁰

Heşemî'nin (ö.807/1405) Mecmâ' u'z-Zevâid'inin 1169H/1755 senesine ait yazma nüshasından örnek bir kesit ise şudur:²¹

Metindeki kırmızı dairelerin içinde yer alan ve Hz. ‘Â’ işe, Ebû Hüreyre ve Yusuf b. ‘Abdullâh b. Selâm’dan nakledilen ifadelerin hepsinin zinâ olarak noktalandığı görülmektedir. Bu rivâyetlerin bu esere alındığı kaynaklar ve bunların matbu nüshalarındaki noktalama işaretleri hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

1. Konu Hakkındaki Haberlerin Tetkiki

Başta hadis kaynakları olmak üzere bu rivâyetin muhtelif tarikleri ve benzer haberler farklı kaynaklarda yer almaktadır. Bu kısımda söz konusu haberler başlangıç için seçtiğimiz ve yukarıda metnini verdiğimiz İbn Mâce’nin Ebû Hüreyre’den naklettiği rivâyetle başlayarak diğer bazı sahâbenin rivâyetleriyle devam edecektir. Her sahâbinin haberi ayrı ayrı ele alınarak bunların ihtiyaç duyulduğu kadar farklı tarihine işaret edilecektir. Hem makalenin sınırları hem de muhtasar ve mükerrer metinlere sahip bazı sahâbîlerin rivâyetlerine sadece atıf yapmakla yetinilecektir.

1.1. Ebû Hüreyre Haberinin İçeriği

İbn Mâce tarafından Ebû Hüreyre’den nakledilen rivâyet metnine tekrar dönecek olursak metinde ilk akla gelen soru ribâ ile bir kişinin annesini nikâhlaması arasında nasıl bir bağ kurulduğudur? Sorunun cevabına muttali olabilmek için öncelikle bu rivâyetin diğer tariklerine bakmak gerekmektedir. Zira Yahyâ b.

20 eş-Şâşî, el-Musned, 1/26.

21 Ebu'l-Hasen ‘Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heşemî, Mecmâ' u'z-Zevâ'id (Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 350), vr. 455a.

Ma'în'in (ö. 233/848) ifade ettiği üzere bir rivâyetin tam olarak anlaşılması ancak onun ulaşılabilen bütün tarîklerini bir araya getirmekle mümkün olabilir.²²

Bu tariklerden biri Bezzâr'ın (ö. 292/905) naklettiği şu rivâyettir:²³

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: الرِّبَا سَبْعُونَ حَوْبًا فَأَيْسَرَهُ، أَوْ أَيْسَرَهَا - مِثْلَ الَّذِي يَقَعُ عَلَى أَمِهِ، وَإِنْ أَرَى الرِّبَا عَرَضَ الْمُسْلِمِ.

...Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: "Ribâ yetmiş çeşittir.²⁴ En hafifi kişinin anesiyle birlikte olması gibidir. Ribânın en ağırı ise müslümanın ırzıdır."

Bezzâr'ın matbu metninden yapmış olduğumuz bu alıntının isnadı İbn Mâce'nin tarîkinden farklıdır. Metnin baş tarafı diğer rivâyetin başıyla benzerlik gösterse de devamında tasarruf ve ziyadeler bulunmaktadır.

Rivâyetin Bezzâr tarafından Sa'îd b. el-Museyyeb yoluyla Ebû Hüreyre'den nakledilen bir başka tarîki daha bulunmaktadır ve daha iyi korunmuş gibi görünmektedir. Metin şöyledir:²⁵

عَنِ الرَّهْزِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنْ مِنْ أَرَى الرِّبَا اسْتَطَالَتِ الْمَرْءَ فِي عَرَضِ أَحِبِّهِ ...

"...Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu "Ribânın en ağırlarından biri kişinin kardeşinin ırzına dil uzatmasıdır." Görüldüğü gibi bir önceki metinde muğlak olan "وَإِنْ" şeklinde daha anlaşılır bir ifadeyle rivâyet edilmiştir. Ancak yukarıda sorduğumuz soru hâlâ geçerlidir: Ribâ ile ırza dil uzatma arasında ne tür bir ilişki vardır?

Bezzâr'ın bir başka tarîkle Ebû Hüreyre'den naklettiği şu metin sorumuzun makul ve gerekli olduğu noktasında yeni ipuçları vermektedir:²⁶

عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنْ مِنْ الْكِبَائِرِ اسْتَطَالَتِ الرَّجُلَ فِي عَرَضِ رَجُلٍ، أَوْ ... الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ - بَغْيِ حَقِّ، وَمَنْ الْكِبَائِرِ السَّبْتَانِ بِالسَّبَةِ.

"...Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu "Büyük günahlardan biri de kişinin başka bir kimsenin -veya bir Müslümanın- ırzına haksız yere dil uzatmasıdır. Ve yine bir sövgüye sövgüyle karşılık vermesi büyük günahlardandır. Asılsız iftira da büyük günahtır."

Metinde sorumuza cevap olabilecek iki önemli ayrıntı daha vardır. İlki "büyük günahlardan biri" anlamına gelen "إِنْ مِنْ الْكِبَائِرِ" ifadesidir ve bu kapsama giren gü-

22 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în, Târîhu İbn Ma'în, nşr. el-'Abbâs b. Muḥammed ed-Dûri (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1434/2013), 2/175; Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî el-Ḥaḥḥib el-Bağdâdî, el-Câmi' li 'Aḥlâki'r-Râvi ve 'Âdâbi's-Sâmi', nşr. Maḥmûd et-Taḥḥân (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif), 2/212.

23 Ebû Bekr Aḥmed b. 'Amr el-Bezzâr el-'Atekî, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, nşr. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh, 'Adil b. Sa'd, Şabir 'Abdulḥâlîk eş-Şâfi'î (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ḥikem, 1988/2009), 15/175.

24 Ebû Ferâhidî, Kitâbu'l-'Ayn, nşr. Mehdi el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 2/310.

25 el-Bezzâr, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, 14/219.

26 el-Bezzâr, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, 15/85.

nah olarak 'başkasının ırzına dil uzatılması' gösterilmiştir. Bu günah ribâ ile ilişkilendirilmemiştir.

O halde Ebû Hüreyre'den nakledilen bu haberin incelediğimiz tariklerinin genel itibariyle kişinin ırzına dil uzatmak ve ona iftira etmekle ilgili olduğu söylenebilir. Ancak hâlâ bu hususun ribâ ile ilgisi henüz açıklığa kavuşmuş değildir.

Bezzâr'dan nakledilen ilk iki rivâyeti Heysemî'nin Bezzâr'dan şu şekilde naklettiği görülmektedir:²⁷

وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: «إِنَّ مِنْ أَرْزَى الرَّثَا اسْتِطَالَتَ الْمَرْءُ فِي عَرْضِ أَحِبِّهِ» .رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ بِإِسْنَادَيْنِ، وَرِجَالٌ ...
أَحَدِهِمَا رِجَالُ الصَّحِيحِ عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نُعَيْمٍ وَهُوَ ثِقَةٌ وَفِيهِ ضَعْفٌ

... Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu "Zinânın en ağırlarından biri kişinin kardeşinin ırzına dil uzatmasıdır"

Metinde görüldüğü üzere Heysemî bu rivâyetleri el-Bezzâr'dan nakletmiş olmasına rağmen "أَرَى الرِّبَا" "En ağır ribâ (faiz)" yerine aynı ifadeyi "أَرْزَى الرَّثَا" "En ağır zina" olarak vermektedir. Bu durumda şu ihtimaller söz konusu olmaktadır:

Bezzâr'ın elimizdeki metninde muhakkik hatası vardır. İbâreyi "أَرْزَى الرَّثَا" yerine "أَرَى الرِّبَا" olarak okumuştur.

el- Heysemî'nin elimizdeki metninde muhakkik hatası vardır. İbâreyi "أَرَى الرِّبَا" yerine "أَرْزَى الرَّثَا" olarak okumuştur.

Muhakkiklerin iki muhakkik de doğru okumuştur. Geçmişte râvî veya müsten-sih hatası olmuştur.

Her iki okuyuş da doğrudur. Ebû Hüreyre'den hem ribâ hem de zinanın en ağırının müslümanın ırzına dil uzatmak olduğu yönünde iki farklı rivâyet nakledilmiştir.

Heysemî'nin eserinde Bezzâr'dan naklettiği metnin "ribâ" ifadesi yerini zina ifadesine bıraktığı için konunun başında sorduğumuz "mevzunun ribâ ile ilgisi nedir?" sorusu anlamını yitirmektedir. Çünkü bir kimsenin kardeşinin ırzına dil uzatması veya ona iftirada bulunması ribâdan çok zinayla alakası kurulabilecek bir olgudur. Şu hâlde Heysemî'nin rivâyeti doğru noktalama işaretleriyle nakletmiş olması akla daha yatkın görünmektedir. Ancak bu düşüncemizin teyidi için daha fazla delile ihtiyaç bulunmaktadır.

Aynı duruma bir başka örnek ise konuya dair el-Buḥârî'nin (ö.256/870) naklettiği Ebû Hüreyre haberinin şu tarikidir:²⁸

عن يحيى بن أبي كثير عن أبي سلمة بن عبد الرحمن عن أبي هريرة عن النبي الربا سبعون بابا أصغرها كالذي ينكح أمه ...

27 Ebu'l-Hasen Nürüddin 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, Mecma' u'z-Zevâid, nşr. Ḥusameddin el-Ḳudsi (Kahire: Mektebetu'l-Ḳudsi, 1414/1994), 8/92.

28 el-Buḥârî, et-Târiḫu'l-Kebîr, 5/95.

“...Nebî (s.a.s) şöyle buyurdu: ‘Ribâ yetmiş kısımdır. En küçüğü kişinin annesini nikâhlaması gibi [günahtır].’”

Metinde geçen “الربا سبعون باباً” ifadesi ribâ ile ilgili görünmektedir. Ancak Heysemî’nin yukarıda verdiğimiz örneğinde olduğu gibi burada da Ebû’l-Mu’eyyid el-Ḥavârizmî (ö.665/1267) tarafından el-Buḥârî’nin et-Târîḥ’inden (muhtemelen et-Târîḥu’l-Kebîr kastediliyor) yukarıdaki rivâyet “الزنا سبعون باباً أصغرها” lafızlarıyla nakledilmiştir.²⁹ Görüldüğü üzere örnekte de erken dönemdeki bir kaynaktan muahhar dönem âlimlerinden biri tarafından nakledilen rivâyet ribâ/zina konusundaki noktalama işaretlerinde ayrı düşmektedir. O halde ya Ebû’l-Mu’eyyid el-Ḥavârizmî’nin elindeki et-Târîḥu’l-Kebîr nüshasında ifade “الربا سبعون باباً” yerine “الزنا سبعون باباً” şeklindeydi ve öylece nakletti ya da bu durum her iki eserin müstensih/muhakkiklerinden biri veya birkaçıyla ilgili bir zühûlden kaynaklanmaktadır. Ebû Hüreyre haberinin Bezzâr’ın naklettikleri dışında farklı kaynaklarda da bulunduğu, ancak bunların da “أزى الرِّبَا” yerine “أبى الرِّبَا” şeklinde okunduğu görülmektedir.³⁰

İbn Mâce’nin incelemeye aldığımız ilk metninde “الرِّبَا سَبْعُونَ حَوْبًا” ifadesini ribâ olarak okuduğunu söyleyebiliriz. Çünkü rivâyeti ribânın ağır bir vebal olduğu anlamına gelen “بَابُ التَّغْلِيظِ فِي الرِّبَا” başlığının altına koymuş ve bu başlıkla ribâ ile ilgili başka rivâyetlere de yer vermiştir.³¹ Şu halde başka haberlere de bakmak gerekecektir.

1.2. Sa’îd b. Zeyd Haberinin İçeriği

Ebû Hüreyre’den nakledilen rivâyetin bir benzeri Sa’îd b. Zeyd b. ‘Amr b. Nufeyl’den (ö. 51/671?) nakledilmiştir. Aḥmed b. Ḥanbel’in (ö. 241/856) naklettiği rivâyetin konumuzla ilgili kısmı şöyledir:³²

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي حُسَيْنٍ قَالَ بَلَغَنِي أَنَّ لُقْمَانَ كَانَ يَقُولُ: يَا بَنِيَّ لَا تَعْلَمِ الْعِلْمَ لِبُتَاهِي بِهِ الْعُلَمَاءُ، أَوْ...
تُمارِي بِهِ السُّفَهَاءَ وَتُرَائِي بِهِ فِي الْمَجَالِسِ فَذَكَرَهُ وَقَالَ: حَدَّثَنَا تَوْفَلُ بْنُ مُسَاجِحٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ النَّجَّيِّ أَنَّهُ قَالَ مِنْ أَرْبَى الرِّبَا...
الْإِسْبِطَالَةَ فِي عَرْضِ الْمُسْلِمِ بِعَيْرِ حَقِّ...

“...Nebî (s.a.s) şöyle buyurdu ‘Ribânın en ağırlarından biri kişinin bir müslümanın ırzına hakız yere dil uzatmasıdır.’...”

Matbû nüshalarda metindeki ilgili ifade “أَرْبَى الرِّبَا” şeklinde geçmektedir. Ancak aynı rivâyetin yine Heysemî’nin Aḥmed b. Ḥanbel’e ait el-Müsned için yazılan bir başka zevâid eserindeki metni şöyledir:³³

29 Ebû’l-Mu’eyyid Muḥammed b. Muḥammed el-Ḥavârizmî, Câmî u’l-Mesânid, (Dâru’l-Kutubîl-‘İlmiyye), 2/510.

30 Meselâ bk. Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ‘Abdullâh b. el-‘Absî, el-Muşannef, nşr. Sa’îd b. Nâşir eş-Şetrî (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ, 1436/2015), 12/229; Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muḥammed İbn Ebî’d-Dunyâ el-Kureşî, eŞ-Samt ve Âdâbu’l-Lisân, nşr. Fâḫıl b. Ḥalef el-Ḥammâde (Riyad: Dâru Aḫlâsi’l-Ḥaḫrâ’, 1433/2012), 3/543; Ebû’s-Serî Hennâd b. es-Serî el-Kûfi, ez-Zuhd, nşr. ‘Abdurrahman ‘Abd el-Cebbâr el-Feravî (Kuveyt: Dâru’l-Ḥulefâ, 1406H), 2/564;

31 İbn Mâce, es-Sunen, 2/441.

32 Ebû ‘Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, el-Musned (Cem’iyyetu’l-Meknez, 1431/2010), 1/1713, No: 1673.

33 Ebu’l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, Ğâyetu’l-Maḫşad fi Zevâidi’l-Musned, nşr. Ḥallâf Maḫmûd ‘Abdussemî’ (Beyrut: Dâru’l-Kutubîl-‘İlmiyye, 1421/2001), 3/94.

... حَدَّثَنَا تَوْفَلُ بْنُ مُسَاجِقٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنِ النَّبِيِّ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ مِنْ أَرْزَى الرَّبِّاءِ الْإِسْتِطَالَةَ فِي عِرْضِ مُسْلِمٍ يَعْزِرُ حَقًّا ...

"...Nebî (s.a.s) şöyle buyurdu 'Zinanın en ağırlarından biri kişinin bir müslümanın ırzına haksız yere dil uzatmasıdır'..."

Görüldüğü gibi burada da aynı durum söz konusudur. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde "أَرْزَى الرَّبِّاءِ" şeklinde olan ifade Heysemî'nin bu eserden naklinde "أَرْزَى الرَّبِّاءِ" şeklinde okunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Heysemî'nin ulaştığı el-Müsned nüshasında ilgili ifade ribâ (الرِّبَاءُ) değil zina (الزِّنَا) şeklinde yazılmaktaydı. Dolayısıyla elimizdeki el-Müsned nüshalarında eğer aksi yönde bir noktalama söz konusuysa bu durum Heysemî'nin yaşadığı zamandan sonra gerçekleşmiş olabilir. Bu zaman aralığına muhakkiklerin tahkikleri de dâhildir.

Sa'îd b. Zeyd'in haberine ait bir başka tarîk ise İbn Kâni' (ö. 351/962) tarafından nakledilmiştir ve matbu nüshasında ifade "أَرْزَى الرَّبِّاءِ" şeklindedir.³⁴ Sa'îd b. Zeyd'den nakledilen ve konuyla benzerlik arz eden bir başka rivayet ise şudur:³⁵

«عَنْ ابْنِ أَبِي حُسَيْنٍ، عَنْ تَوْفَلِ بْنِ مُسَاجِقٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ: «أَرْزَى الرَّبِّاءِ سَتْمُ الْأَعْرَاضِ ...

"...Nebî (s.a.s) şöyle buyurdu 'Ribânın en ağırlarından biri ırzlara sövmektir'".

Sa'îd b. Zeyd'den nakledilen rivâyetin de nasıl okunacağı konusunda bir te-reddüt söz konusudur ve Heysemî'nin bu metni doğru okumuş olma ihtimali iki açıdan daha yüksektir. İlki Heysemî'nin ulaştığı yazma nüshalar bu eserleri tahkik etmek için günümüzde ulaşılanlardan daha eski olabilir. İkincisi de rivâyetin anlamı itibarıyla Heysemî'nin okuyuşu daha isabetli görünmekte ve metnin başında sorduğumuz soruyu tamamen ortadan kaldırmaktadır.

Elimizdeki matbu nüshaya göre Ebû Dâvûd, Sa'îd b. Zeyd'in bu rivâyetini "أَرْزَى الرَّبِّاءِ" ifadesiyle "بَابُ فِي الصَّبِيَّةِ" başlığı altında tahrir etmiştir.³⁶ Fakat müellif, daha önce ribâyla ilgili "بَابُ فِي أَكْلِ الرَّبِّاءِ وَمَوْكِلِهِ" adıyla bir başlık açmış olmasına rağmen bu rivâyete orada yer vermemiştir.³⁷

Son olarak çalışmanın baş tarafında örnek olarak verdiğimiz eş-Şâfi'nin yazmasındaki kesitte ifadenin herhangi bir noktalama olmadan kaydedilmiş olduğunu hatırlamakta yarar vardır.

1.3. Hz. 'Â'îşe Haberinin İçeriği

el-Buḥârî'nin (ö. 256/870) Hz. 'Â'îşe'den (ö. 58/678) naklettiği rivâyetin metni şöyledir:³⁸

34 Ebû'l-Huseyn 'Abdulgâkî İbn Kâni' el-Bağdâdî, Mu'cemu's-Sahâbe, nşr. Şalâh b. Sâlim el-Mısrâtî (Medine: Mektebetu'l-Gurebâ'il-Eşeriyye, 1418/1997), 1/260.

35 eş-Şâfi, el-Musned, 1/260.

36 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî, Sunenu Ebî Dâvûd, nşr. 'Adil Muḥammed, 'Ammâr 'Abbâs (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015), 7/351, 353.

37 Ebû Dâvûd, es-Sunen, 5/405.

38 Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'il el-Buḥârî, et-Târiḫu'l-Kebîr (Ḥaydarâbâd: Dâiretu'l-Ma'ârifil-'Osmanîyye), 6/423.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا عَنِ النَّبِيِّ : أَرَزَى الرَّبَّاءَ اسْتِطَالَهٗ فِي عِضِّ الْمُسْلِمِ ...

“...Nebî (s.a.s) şöyle buyurdu ‘Zinanın en ağırı kişinin bir Müslümanın ırzına dil uzatmasıdır.’”

el-Buhârî, et-Târîhu'l-Kebîr'inin matbu nüshasında metin “أَرَزَى الرَّبَّاءَ” ifadesiyle zaptedilmiştir.

Haberin dikkat çekici ziyadeler ihtiva eden bir başka tarîki de Ebû Ya‘lâ (ö. 307/920) tarafından nakledilmiştir:³⁹

عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لِأَصْحَابِهِ: تَدْرُونَ أَرَزَى الرَّبَّاءَ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: ... (قَبْلَ أَنْ أَرَزَى الرَّبَّاءَ عِنْدَ اللَّهِ اسْتِحْلَالَ عِضِّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، ثُمَّ قَرَأَ: {وَالَّذِينَ يُؤَدُّونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَحْبِرُ مَا اكْتَسَبُوا

“..Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: ‘Allah’ın katında en ağır zina nedir?’. Dedi-ler ki: ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir’. Buyurdu ki: ‘Zinanın en ağırı kişinin bir Müslümanın ırzına dil uzatmasıdır’. Sonra şu âyeti okudu: ‘وَالَّذِينَ يُؤَدُّونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَحْبِرُ مَا’⁴⁰. Ayetin devamında yer alan “اِكْتَسَبُوا”⁴⁰, “işlemedikleri bir şey için mümin erkek ve mümin kadınları icitenler...”. “...bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir.” ifadesi de dikkate alındığında burada bahsedilen bir zinâ oldu-ğu söylenebilir. Nitekim ilk dönem müfessirlerinden Dahhâk (ö. 105/723), Süddî (ö. 127/745) ve Kelbî (ö. 146/763) bu âyeti zinayla ilişkilendiren bir nakilde bulunmuşlardır.⁴¹

Her iki tarîkte de tetkik ettiğimiz ifade “أَرَزَى الرَّبَّاءَ” şeklinde geçmektedir. Ayrıca Ebû Ya‘lâ’nın naklettiği tarîkte Hz. Peygamber’in okuduğu âyetin anlamı “ ribâyla ilgili değildir. Heysemî de bu rivâyeti Ebû Ya‘la gibi nakletmektedir.⁴² Çalışmanın baş tarafında yer alan Heysemî’ye ait yazma kesitinde de bu şekilde kaydedilmiştir.

Öte yandan aynı haberin bir başka tarîki Ebû Aḥmed el-Ḥâkim’e (ö. 378/989) ait el-Esâmî ve’l-Kunâ adlı eserin matbu nüshasında “تَدْرُونَ أَرَزَى الرَّبَّاءَ عِنْدَ اللَّهِ” şeklindeki soru cümlesi yerine “أَخْبِرُونِي بِأَرَابِ الرَّبَّاءِ” şeklinde zaptedilmiştir.⁴³ İfadeler Ebû Ya‘la’nın tarîkiyle aynıdır. Metnin sonunda da aynı âyet metni zikredilmektedir. Elbette “أَعْظَمَ الرَّبَّاءَ اسْتِحْلَالَ عِضِّ الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ” ifadesi içerik açısından âyetin anlamıyla uyuşmamaktadır. Ebû Aḥmed el-Ḥâkim’in naklettiği tarîkin bir diğer hususiyeti ise “لَدَرِهِمْ رَبَّاءٌ أَشَدُّ جُرْمًا عِنْدَ اللَّهِ مِنْ سَبْعَةِ وَثَلَاثِينَ زَنْبَةً” ziyadesini ihtiva etmesidir. Bu ziyadenin detayları hakkında daha sonra bilgi verilecektir.

39 Ebû Ya‘lâ Aḥmed b. ‘Alî el-Mevsîlî, Musnedu Ebî Ya‘lâ (Kahire: Dâru’t-Te‘şîl, 1438/2017), 4/98.

40 el-Aḥzâb 33/58.

41 Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, nşr. Heyet (Cidde: 1436/2015), 21/560.

42 Ebu’l-Ḥâsen ‘Alî b. Ebi Bekr b. Suleymân el-Heysemî, el-Makşadu’l-‘Alî fi Zevâidi Ebî Ya‘lâ el-Mevsîlî, nşr. Seyyid Kusevî Ḥâsen (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye), 4/481.

43 Ebû Aḥmed Muḥammed b. Muḥammed el-Ḥâkim el-Kerâbîsî, el-Esâmî ve’l-Kunâ, nşr. Muḥammed b. ‘Alî el-Ezherî (Dâru’l-Fârûk, 1436/2015), 1/274.

1.4. ‘Abdullâh b. Selâm Haberinin İçeriği

Konuyla ilgili bir diğer haber mevkuf olarak ‘Abdullâh b. Selâm’dan (ö. 43/663-64) nakledilmiştir. Bu haberin kaynaklarda birkaç tarîki yer almaktadır. Bunlardan biri ‘Abdurrezzâk’ın “Büyük Günahlar” anlamına gelen “بَابُ الْكَبَائِرِ” başlığı altında naklettiği şu rivayettir:⁴⁴

أَحَبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ عَطَاءِ الْخُرَاسَانِيِّ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ، قَالَ: الرَّبَا اثْنَانِ وَسَبْعُونَ حَوْثًا، أَصْعَرُهَا حَوْثًا كَمَا أَنَّ أُمَّهُ فِي ...
الإسلام، وَدَرَّهْمٌ مِنَ الرَّبَا أَشَدُّ مِنْ بَضْعِ وَثَلَاثِينَ زَنْبَةً، قَالَ: وَيَأْذُنُ اللَّهِ بِالْقِيَامِ لِلْبُرِّ وَالْفَاجِرِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا لِكُلِّ الرَّبَا، فَإِنَّهُ لَا
{يَقُومُ}: {إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ

“...Ribâ 72 şubedir. Bu şubelerin en ufağı Müslüman bir kimsenin annesiyle birlikte olması gibidir. Bir adamın ribâdan elde ettiği bir dirhem Allah katında, Müslüman iken 30 küsur defa zina etmekten daha büyük bir [günah]tır.” Bu kısımdan sonra metinde “وَيَأْذُنُ اللَّهِ بِالْقِيَامِ لِلْبُرِّ وَالْفَاجِرِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا لِكُلِّ الرَّبَا، فَإِنَّهُ لَا يَقُومُ: {إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ} ifadesi yer almaktadır. Buradaki “قَالَ” fiilinin faili açık değildir. Râvilerden birine ait gibi görünmektedir. Nitekim aşağıda vereceğimiz merfû tarîklerde bu kısım yer almamaktadır.

Ṭaberânî (ö.360/971) rivâyetin bir kısmını merfû ‘ olarak nakletmiştir:⁴⁵

عن عطاء الخراساني، عن عبد الله بن سلام، عن رسول الله ، قال: «لِدَرَّهْمٍ يُصِيبُهُ الرَّجُلُ مِنَ الرَّبَا أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ ...
«لِكُلِّهِ وَثَلَاثِينَ زَنْبَةً يَزِينُهَا فِي الْإِسْلَامِ»

“...Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: ‘Bir adamın ribâdan elde ettiği bir dirhem Allah katında, Müslüman iken 33 defa zina etmekten daha büyük bir [günah]tır.’”

‘Abdullâh b. Selâm’a ait haberin bir başka tarîki ise oğlu Yûsuf b. ‘Abdullâh kanalıyla yine Ṭaberânî nakletmiştir:⁴⁶

عَنْ سَعِيدِ الْجُرَيْرِيِّ، عَنْ بَحْرِ بْنِ مَزَارٍ، عَنْ يُوسُفَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ، عَنْ النَّبِيِّ قَالَ: «إِنَّ أَرْبَا الرَّبَا اسْتِطَالَهُ أَحَدُكُمْ ...
» فِي عَرْضِ أَخِيهِ الْمُسْلِمِ»

Heysemî bu rivâyeti de Ṭaberânî’nin eserinden “أَرْبَا الرَّبَا” yerine “أَرْبَى الرَّبَا” ibaresiyle nakletmiştir.⁴⁷ Çalışmanın baş tarafında sunulan Heysemî’nin eserinin yazmasından alınan kesitte de aynı şekilde kayıtlıdır. Haberin buraya almadığımız başka tarîkleri de vardır.⁴⁸ Bu tarîklerin yer aldığı matbu nüshalarda da genel itibariyle “أَرْبَى الرَّبَا” yerine “أَرْبَا الرَّبَا” ifadesi kullanılmaktadır.

1.5. Enes b. Mâlik Haberinin İçeriği

Konuyla ilgili bir başka haber Enes b. Mâlik’e (ö. 93/711-12) isnad edilmekte-

44 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, 8/ 447.

45 eṭ-Ṭaberânî, el-Mu‘cemu’l-Kebîr(13,14. Cildler), 14/361.

46 Ebû’l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eṭ-Ṭaberânî eṣ-Şâmî (ö.360/971), el-Mu‘cemu’l-Evsat, nşr. Ṭarîk b. ‘Ivâdullâh b. Muḥammed, ‘Abdulmuḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî (Kahire: Dâru’l-Ḥaremeyn, 1415H), 6/182.

47 el-Heysemî, Mecma’ u’z-Zevâid, 8/92.

48 Meselâ bk. Ebû Ca’fer Muḥammed b. ‘Amr el-‘Uḳaylî el-Mekkî, eḏ-Ḍu’afâu’l-Kebîr, nşr. Heyet (Dâru’t-Te’sjîl, 2013), 2/342.

dir. Bu haberin Enes'ten rivâyet edilen iki tarîkine ulaşılabilmıştır. Bunlardan ilki İbn Ebî'd-Dunyâ'nın (ö. 281/894) naklettiği şu haberdır:⁴⁹

عَنْ ثَابِتِ الْبُنْتَانِيِّ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: حَطَبْنَا رَسُولَ اللَّهِ ، فَذَكَرَ الرَّبَّأَ، وَعَظَّمْ سَأْنَهُ، فَقَالَ: إِنَّ الدَّرَهَمَ... يُبْصِيهُ الرَّجُلُ مِنَ الرَّبَّأِ، أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ فِي الْحَطِيبَةِ مِنْ سِتِّ وَثَلَاثِينَ زَيْتَةً يَزِينُهَا الرَّجُلُ، وَأَزَى الرَّبَّأَ عَرْضُ الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ.

"... Enes'ten: Rasûlullâh (s.a.s) bize hutbe verdi ve ribâdan bahsetti. Onun ne kadar kötü bir iş olduğunu anlattı. Sonra da şöyle dedi: 'Bir adamın ribâdan elde ettiği bir dirhem Allah katında, 36 küsur defa zina etmekten daha büyük bir [gü-nah]tır. Bir kimsenin ırzı[na dil uzatmak] ribâdan daha büyük bir vebaldir.'"

Bu rivâyetin bir başka tarîki İbnu'l-Cevzî'nin mevzû hadislere dair eserinde yer almaktadır:⁵⁰

عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ : الرَّبَّأُ سَبْعُونَ بَابًا أَهْوَنُ بَابٍ مِنْهُ الَّذِي يَأْتِي أُمَّهُ فِي الْإِسْلَامِ.... وَهُوَ يَعْرِفُهَا، وَإِنَّ أَرْزَى الرَّبَّأِ حَرْقُ الْمَرْءِ عَرْضُ أَحَبِّهِ الْمُسْلِمِ، وَحَرْقُ عَرْضِهِ يَقُولُ فِيهِ مَا يَكْرَهُ مِنْ مَسَاوِيهِ، وَالْبُهْتَانُ أَنْ يَقُولَ فِيهِ مَا لَيْسَ فِيهِ.

"...Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: 'Ribâ 70 türdür. Bunların en hafifi müslüman bir adamın bile annesiyle birlikte olması gibidir. En şiddetli ribâ kişinin müslüman kardeşinin ırzını çiğnemesidir. ırzı çiğnemek de onun bilinmesini istemediği kötü hallerinin dile getirilmesidir. Bühtan ise onda olmayanın söylenmesidir.' Görüldüğü üzere bu metindeki "وَحَرْقُ عَرْضِهِ يَقُولُ فِيهِ مَا يَكْرَهُ مِنْ مَسَاوِيهِ" ve "وَالْبُهْتَانُ أَنْ يَقُولَ فِيهِ مَا لَيْسَ فِيهِ" şeklindeki ifadeler Hz. Peygamber'in konuşmasının ribâyla ilişkilendirilmesini zorlaştırmaktadır. Zira bu ifadeler bir kimsenin gizli bilgilerini yaymak (gıybet) veya ona işlemediği bir günahı isnad etmekle (bühtan) ilgilidir. Dolayısıyla bu hususlar ribâyla (الرَبَّأُ) değil, zinayla (الزِّنَا) çok daha yakın ilişkili olduğu açıktır. Enes b. Mâlik rivâyetinin başka tarîkleri de benzer ifadelerle gelmiştir.⁵¹

1.6. İbn 'Abbâs Haberinin İçeriği

İncelenen konu hakkındaki bir diğer haber İbn 'Abbâs'a nispet edilmektedir. Bu haberin tarîklerinden birisi İbn Ebî Hâtim'in (ö. 277/890) naklettiği şu metindir:⁵²

عَنْ طَاوُسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ قَالَ: الرَّبَّأُ تَيْفٌ وَسَبْعُونَ بَابًا ، أَهْوَنُ بَابٍ مِنَ الرَّبَّأِ: مِثْلُ مَنْ أَتَى أُمَّهُ فِي الْإِسْلَامِ،... وَوَدَّوهُمْ رَبًّا أَشَدَّ مِنْ حَمْسٍ وَثَلَاثِينَ زَيْتَةً، وَأَشَدُّ الرَّبَّأِ أَوْ أَرْزَى الرَّبَّأِ، أَوْ أَحَبُّ الرَّبَّأِ التَّبْهَاتُ عَرْضُ الْمُسْلِمِ، أَوْ التَّبْهَاتُ حُرْمَتِهِ...

"... Nebi (s.a.s) buyurdu ki: 'Ribâ 70 küsur çeşittir. Bunların en hafifi Müslüman bir adamın bile annesiyle birlikte olması gibidir. Ribâdan bir dirhem 35 zinadan daha şiddetli [gü-nah]dır. En şiddetli veya en büyük ribâ veya en çirkin ribâ

49 İbn Ebî'd-Dunyâ, eŞ-Sam't ve Âdâbu'l-Lisân, 3/543.

50 İbnu'l-Cevzî, el-Mevzû'ât, 3/22.

51 Ebû Aḥmed 'Abdullâh İbn 'Adiy el-Curcânî, el-Kâmil fi Du'afâ'i'r-Ricâl, nşr. Mâzin Muḥammed es-Sirsâvî (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1434/2013), 7/32; Ebû Bekr Aḥmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-Beyhakî el-Hüsevcirdî, Şu'abu'l-İmân, nşr. 'Abdul'alîy 'Abdulḥamid (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 7/365.

52 Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed İbn Ebî Hâtim er-Râzî, el-İlel, nşr. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ḥamid ve Ḥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî, Meṭâibü'l-Ḥamidî (1427/2006), 3/660; el-Beyhakî, Şu'abu'l-İmân, 9/82.

Müslümanın ırzını çiğnemektir veya ırzının hürmetini çiğnemektir.” Buradaki “أَشَدُّ الرِّبَا” ve “أَخْبَثُ الرِّبَا” şeklindeki ifadelerin ırz ile birlikte düşünülürken ribâyla (الرِّبَا) değil, zinayla (الرِّبَا) ilişkilendirilmeye daha müsait olduğu aşikardır.

1.7. Kays b. Sa'd Haberinin İçeriği

Konuyla ilgili bir başka haber Kays b. Sa'd'dan (ö. 60/680) nakledilen şu rivâyettir:⁵³

عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ قَيْسِ بْنِ سَعْدٍ ، أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ : إِنَّ أَرْبَى الرِّبَا أَنْ يَسْتَطِيلَ الرَّجُلُ فِي سَتْرِمْ أَحِبِّهِ ، وَإِنَّ أَكْبَرَ ...
الْكَبَائِرِ أَنْ يَسْتَمِرَّ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ ، قَالُوا : وَكَيْفَ يَسْتَمِرُّهُمَا يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ قَالَ : يَسْتَمِرُّ الرَّجُلُ ، قَيْسْتِمُهُمَا

“... Nebi (s.a.s) buyurdu ki: ‘Kişinin kardeşine kötü söz söylemede fazla ileri gitmesi zinâdan çok daha ağır [bir vebaldır]. En büyük günah kişinin anne babasına sövmesidir.’ Bunun üzerine dediler ki ‘Ey Allah’ın Resûlü! Kişi ana babasına nasıl söver?’. Buyurdu ki: ‘Kişi başkalarına söver, onlar da onun anne babasına söver’”

Bu haberin bir başka tarîki ise İbn Ebî Necîh’in (ö. 131/749) babası kanalıyla Kays b. Sa'd'dan şu ifadelerle nakledilmiştir: “إِنَّ أَرْبَى الرِّبَا اسْتِطَالَةُ الْمَرْءِ فِي عَرْضِ أَحِبِّهِ”. İbn Ebî'd-Dunyâ tarafından nakledilen tarîki ise şu şekildedir:⁵⁵

عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنِ النَّبِيِّ قَالَ : أَرْبَى الرِّبَا تَقْضِيلُ الْمَرْءِ عَلَى أَحِبِّهِ بِالسَّتْرِمْ ...

“...Kişinin kardeşine kötü söz söylemede fazla ileri gitmesi ribâ'dan çok daha ağır [bir vebaldır].” Görüldüğü üzere bu metin de ribâyla değil, zinayla ilişkilendirilmeye daha elverişlidir.

Bunların dışında ‘Alî b. Ebî Tâlib⁵⁶ (ö. 40/661), ‘Abdullâh b. Mes’ûd⁵⁷ (ö. 32/652-53), İbn ‘Omer (ö. 73/693)⁵⁸, el-Berâ’ b. ‘Azib⁵⁹ (ö. 71/690?), el-Esved b. Vehb veya Vehb b. el-Esved⁶⁰ ve Ensar’dan bir adamdan⁶¹ da benzer haberler nakledilmiştir. Bunlara bakıldığında genel itibariyle metinleri muhtasar olmakla beraber ifadeler benzerlik arz etmektedir. Makalenin sınırlarını zorlamamak için metin bakımından muhtasar olan bu haberlerin hepsinin burada zikredilmesi uygun görülmemiştir.

Son olarak Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) Muḥammed b. ‘Abdullâh b. ‘Amr b. ‘Osmân’dan naklettiği şu rivâyeti de ele almakta fayda görüyoruz.⁶²

53 Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eṭ-Ṭaberânî eṣ-Şâmi, el-Mu‘cemu'l-Kebîr, nşr. Ḥamdî b. ‘Abdulmecid es-Selefi (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî'l-‘Arabî, 1983), 18/353.

54 el-Bezzâr, el-Baḥru’z-Zeḥḥâr, 9/196.

55 İbn Ebî'd-Dunyâ, eṣ-Şamt ve Âdâbu'l-Lisân, 3/543.

56 “لَدَيْهِمْ رِبَا أَمْدٌ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ سِتِّ وَتَلَايَةِ رِبَا...” İbn Ebî Şeybe, el-Muşannef, 12/229.

57 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, VII/88; İbn Mâce, es-Sunen, 2/442.

58 İbn ‘Adiyy, el-Kâmil, 9/647.

59 “الرِّبَا اثْنَانِ وَسِتْعُونَ نَبَا، أَدْنَاهَا مِثْلُ إِيْتَانِ الرَّجُلِ أَمَّهُ، وَأَرْبَى الرِّبَا اسْتِطَالَةُ الرَّجُلِ فِي عَرْضِ أَحِبِّهِ...”

60 İbn Kâni, Mu‘cemu’s-Sahâbe, 1/20.

61 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, 7/89.

62 Ma’mer b. Râşid, el-Câmi, 11/176.

«بِرَّاءٍ: لَأَقِ هَلْ لِي وَسَدَرَنَ عِي وَيُؤَيِّ، نَامَرْتُ عُنْبُ وَبِ وَرَمَعُ نَبْ هَلْ لِي دِبْعَ نَبْ دِمْرَحُ نَع، زَمْرَعُمَ انْزَبْ حُ أَلْ لَأَقِ ... «نَي مِرْبَ اشَّ لْ دُحْ أُهُيْ وَاِزْلَ اَوْ اُجْ هَلْ مِرْبَ اشَّ لْ دُشْ اَوْ، ضَارِعُ اَلْ مُرْتَشَّ ابْ زَلْ»

“... Rasûlullâh (s.a.s) buyurdu ki: ‘Ribâ’nın en şiddetlisi irza sövmektir. Sövmenin en şiddetlisi hicvetmektir ve sövenlerin sözlerini başkalarına taşıyan da sövenlerden biri gibi olur.’” Metinde görüldüğü üzere ribâyla ırlara sövmenin ilişkilendirilmesini zorlaştıracak “وَأَشَدُّ الشُّمْرِ الْهَجَاءُ وَالرَّوَابِيَةُ أَحَدُ الشَّامِينَ” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadede kişiyi hicvetmenin ve ona kötü söz söyleyenlerin sözünü aktaranın da sövenlerden biri gibi olduğu ifade edilmekte ve bu fiil ribâyla ilişkilendirilmektedir. Halbuki bu ifadelerin ribâyla değil zinayla ilişkilendirilmesi gerekir. Böylece bir kişiye zina isnadı veya ona zina isnadında bulunanların lafının taşıyanın yaptığının zina etmekten daha büyük bir günah olmasından bahsedilmiş olmaktadır. Nitekim el-‘Abdulkânî ez-Zevzenî (ö.431/1040) de yukarıdaki rivâyeti Hz. Peygamber’e isnad etmeden “وَأَشَدُّ الشُّمْرِ الْأَعْرَاضُ، وَأَشَدُّ الشُّمْرِ الْهَجَاءُ وَالرَّوَابِيَةُ أَحَدُ الشَّامِينَ” ifadeleriyle ribâ yerine zina olarak eserine kaydetmiştir.⁶³

Hiz. ‘Â işe yoluyla Hz. Peygamber’den nakledilen şu merfû‘ rivâyet yukarıdaki rivâyetin mevsûl bir tariki olma ihtimalini taşımaktadır:⁶⁴

عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَةَ، عَنْ يُوْسُفَ بْنِ مَاهَلِكٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ أَعْظَمَ ... النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ فُرْيَةٌ رَجُلٌ هَجَا رَجُلًا، فَهَجَا الْقَبِيلَةَ بِأَسْرِهَا، وَتَفَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَنَى بِأُمَّهُ.

“... Rasûlullâh (s.a.s) buyurdu ki: ‘Allah katında insanların ettiği en büyük iftira, bir adamın başka bir adamı hicvetmesidir. Sonra bir kabileyi hicveden, sonra da o kimseyi babasından başkasına nispet edip annesine zina isnat etmesidir.’”

Metinde en büyük iftira olarak görülen şey, bir kimsenin başka birini babasından başkasıyla ilişkilendirmesi ve annesinin zina ettiğini⁶⁵ söylemesidir. Hiz. ‘Â işe’ye isnad edilen rivayette durum daha açık bir ifadeyle dillendirilmiş ve bir kimsenin ebeveynine zina isnadında bulunmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu durum buraya kadar serdedilen rivâyetlerin başındaki “أَزْنَى الرَّبِّتَا” ifadesinin de “أَزْنَى الرَّبِّتَا” olması gerektiğine dair iddiamızı teyid etmektedir. Çünkü bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber, bir kimseye zina iftirasında bulunmanın zinadan çok daha büyük bir günah olduğunu ifade etmektedir.

2. Haberler Hakkında Genel Değerlendirme

Buraya kadar olan bölümde ribânın zinayla ilişkilendirildiği ve ribânın bir kimsenin annesiyle nikâhlanması, hatta birlikte olmasıyla eş tutulduğu ve bir dirhem ribâyı yiyen kimsenin 30 küsur defa zinaya denk günah işlediğine dair rivâyetleri genel olarak ele aldık. İncelenen haberlerin bir kısmında ilgili ifadenin “الرَّبِّتَا” bir

63 el-‘Abdulkânî, ‘Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf ez-Zevzenî, ‘Hamâsetu’z-Zurefâ’ min Eş’âri’l-Mu’haddisîn ve’l-Kudemâ’ (Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 2002), 33.

64 el-Beyhaqî, Şu’abu’l-İmân, 7/105.

65 Bu ifade eserin matbu nüshasında “وَوَرَنَى بِأُمَّهُ” şeklinde geçmektedir. Ancak doğrusu “وَوَرَنَى بِأُمَّهُ” şeklinde şeddelli olarak tef’il babından okunmalıdır. Bu şekilde okunduğunda bir kişinin başka birinin annesine zina isnad etmesi anlamına gelir.

kısımında ise “الرِّبَا” şeklinde noktalandığı görülmektedir. Şimdi metinlerde yer alan ifadeleri sırasıyla ele alalım:

2.1. Ribâ / Zinanın 70 Kûsur Çeşit Olduğuna Dair İfadeler

Ribâ / zinanın 70 kûsur çeşit olduğuna dair ifadeler Ebû Hüreyre’den (الربا سبعون) ⁶⁶ şeklinde nakledilmiştir. Bununla birlikte el-Buḥârî’nin et-Târîḥu’l-Kebîr’inin matbu nüshasında “الربا سبعون باباً” şeklinde ribâ olarak verilmiş olmasına rağmen ⁶⁷ aynı rivâyeti el-Buḥârî’den nakleden Ebû’l-Mu’eyyid el-Ḥavârizmî “الرِّبَا سَبْعُونَ بَابًا” la-fizlarıyla zina şeklinde kaydetmiştir. ⁶⁸ Bu örnek, Heysemî’nin tetkikler kısmında verilen örnekleri ve el-Ḳudâ’î’ye (ö. 454/1062) ait ileride gelecek örnek bize mü-teahhir ulemânın mütekaddimûnun eserlerinden naklettikleri hadislerde kelime-yi zina (الرِّبَا) olarak naklettiklerini, ancak günümüzdeki matbu nüshalarda bunların bir şekilde ribâ (الربا) olarak zapt edildiğini göstermektedir. Söz konusu ibare elimizdeki matbu nüshalara göre ‘Abdullâh b. Selâm’dan (الرِّبَا اثْنَانِ وَسَبْعُونَ حُوبًا) ⁶⁹, Enes b. Mâlik’ten (الرِّبَا سَبْعُونَ بَابًا) ⁷⁰, İbn ‘Abbâs’tan ise (الرِّبَا تَيْفٌ وَسَبْعُونَ بَابًا) ⁷¹ şeklinde nakledilmiştir. Genel itibarıyla ifadeler birbirine yakındır.

Öte yandan ibarede yer alan “حُوبٌ” kelimesi Kur’an’da “وَأَنذَرْنَا النَّبَاتَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا” ⁷² şeklinde “büyük bir günah” anlamında kullanılmıştır. ⁷² Dolayısıyla “الربا سبعون حوبا” ibâresinin “الربا” kısmında ihtilaf olsa da “حوبا” kısmında hangi bir sorun görünmemektedir.

2.2. Kişinin Annesiyle Nikâhlanması veya birlikte Olmasına Dair İfadeler

Bu kısım ile ilgili ifadeler incelediğimiz haberlerden üçünde geçmektedir. Bunlardan ilki Ebû Hüreyre’ye nispet edilen ve (الربا سبعون حوبا فأيسره، أو أيسرها- مثل الذي يقع على) ⁷³ ifadeleriyle nakledilen rivâyettir. ‘Abdullâh b. Selâm’dan da benzer bir ifadeyle (الرِّبَا اثْنَانِ وَسَبْعُونَ حُوبًا، أَصْعَرَهَا حُوبًا كَمَنْ أَتَىٰ أُمَّهُ فِي الْإِسْلَامِ) ⁷⁴ nakledilmiştir. İbn ‘Abbâs’ın naklinde ise (الرِّبَا تَيْفٌ وَسَبْعُونَ بَابًا، أَهْوَىٰ بَابٍ مِنَ الرِّبَا: مِثْلُ مَنْ أَتَىٰ أُمَّهُ فِي الْإِسْلَامِ) ⁷⁵ şeklinde ifade edilmiştir.

Tetkikini yaptığımız rivâyetlerin en kritik ve metin bakımından münker sayılmasına sebep olan ifadesi budur. Hz. Peygamber’in bir günahın büyüklüğünü ifade etmek için böyle bir benzetme yapmış olması elde ettiğimiz delillerle birlikte düşündüğümüzde akla yatkın görünmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber zinanın türlerinden bahsetmekte ve bu türlerden en basit olanını bir kimsenin yaptığı

66 el-Bezzâr, el-Baḥru’z-Zeḥḥâr, 15/175.

67 el-Buḥârî, et-Târîḥu’l-Kebîr, 5/95.

68 Ebû’l-Mu’eyyid el-Ḥavârizmî, Câmi’ u’l-Mesânid, II/510.

69 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, 8/447.

70 İbnü’l-Cevzî, el-Mevdû’ât, 3/22.

71 İbn Ebi Hâtim, ‘İlelu’l-Ḥadis, 3/660; el-Beyhakî, Şu’abu’l-İmân, 9/82.

72 en-Nisâ’ 4/2.

73 el-Bezzâr, el-Baḥru’z-Zeḥḥâr, 15/175.

74 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, 8/447.

75 İbn Ebi Hâtim, ‘İlelu’l-Ḥadis, 3/660; el-Beyhakî, Şu’abu’l-İmân, 9/82.

fiille ilişkilendirmektedir. O fiil de Hz. ‘Â’ işe’den nakledilen şu rivâyette daha açık bir şekilde ifade edilmiştir:⁷⁶

عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ أَعْظَمَ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ فُرْيَةَ رَجُلٍ هَجَا رَجُلًا، فَهَجَا الْقَبِيلَةَ بِأَسْرِهَا، وَتَقَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَى بِأَمِّهِ.

Metindeki “إِنَّ أَعْظَمَ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ فُرْيَةَ رَجُلٍ هَجَا رَجُلًا” ifadesi ve devamındaki hicvin mahiyeti; bir kimseye babasının gerçek babası olmadığı ve annesinin zina ettiğini ima etmek anlamında “وَتَقَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَى بِأَمِّهِ” şeklinde ifade edilmektedir. Buradaki “رَى بِأَمِّهِ” ifadesi şeddesiz okunduğunda “annesine zina etmek” anlamına gelirken şeddeli okunduğunda “birinin annesine zina isnad etmek”, “birinin annesinin zina ettiğini söylemek” anlamına gelmektedir.⁷⁷ Nitekim es-Sindî (ö.1138/1726) Hz. ‘Â’ işe’den nakledilen bu rivâyeti açıklarken bu ifadenin şeddeli okunması gerektiğini belirterek “أَيُّ: (وَرَى) يَتَشَدِيدُ النَّوْنَ مِنَ الرَّتْبَةِ، أَيُّ: (وَرَى) (وَرَى) نَسَبَ نَفْسَهُ إِلَى عَمِّ أَبِيهِ (وَرَى) لَأَنَّ كَوْنَهُ ابْنًا لِلْعَمْرِ لَا يَكُونُ إِلَّا كَذَلِكَ” ifadelerini kullanmıştır.⁷⁸

Bu bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde incelediğimiz rivayetlerin ilgili kısmında Hz. Peygamber’in zinanın 70 küsur çeşit olduğunu, bunun en hafifinin ise bir kişinin annesine zina isnadında bulunmak olduğunu söylediği düşünülebilir. Bu terkinin Arapça karşılığı şöyle ifade edilebilir: “حوبا أَعْظَمَ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ فُرْيَةَ رَجُلٍ” zina yapanın annesine zina isnadında bulunmak olduğunu söylediği düşünülebilir. Bu terkinin Arapça karşılığı şöyle ifade edilebilir: “نَقَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَى بِأَمِّهِ”.

2.3. Ribâdan/ Zinadan Kazanılan Bir Dirhem 30 Küsur Defa Zina Etmekle Eş Tutulduğu İfadeler

Ribâdan/ zinadan kazanılan bir dirhem 30 küsur veya 33 ya da 36 defa zinaya eş tutulduğuna dair ifadeler ‘Abdullâh b. Selâm’a nispet edilen mevkufta rivâyette “وَدَرَّهْمٌ مِنَ الرَّبَا أَشَدُّ مِنْ بَضْعِ وَتَلَاكَيْنِ زَيْنَةً”⁷⁹ şeklinde, merfû olanında “إِنَّ الدَّرْهَمَ يُصِيبُهُ الرَّجُلُ مَنْ) (الرَّبَا أَكْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ تَلَاكَيْهِ وَتَلَاكَيْنِ زَيْنَةً يَزِينَهَا فِي الْإِسْلَامِ”⁸⁰ şeklindedir. Enes b. Mâlik’ten nakledilen rivâyette ise “إِنَّ الدَّرْهَمَ يُصِيبُهُ الرَّجُلُ مَنْ الرَّبَا، أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ فِي الْخَطِيئَةِ مِنْ سِتِّ وَتَلَاكَيْنِ زَيْنَةً يَزِينَهَا الرَّجُلُ”⁸¹ ibâresiyle ifade edilmiştir. İbn ‘Abbâs’ın rivâyetinde de “وَدَرَّهْمٌ رَبَا أَشَدُّ مِنْ حَمْسٍ وَتَلَاكَيْنِ زَيْنَةً”⁸² olarak nakledilmiştir. Bu ifadelerin hepsinin ortak yanı ribâ veya zinadan elde edilen bir dirhem 30 küsur defa zina etmek kadar büyük bir günah olduğunu belirtmiş olmasıdır. Diğer ifadelerde olduğu gibi burada da ribâyla zina arasında bir irtibat kurulmuş olması izaha muhtaç iken, zinadan elde edilen bir dirhem ile zina arasında irtibat kurulması daha anlaşılır görünmektedir. Kısaca bir kimsenin zina yapmak suretiyle bir dirhem elde etmesinin kendisinin zina etmesinden daha bü-

76 el-Beyhakî, Şu’u’l-İmân, 7/105.

77 Ahmed b. Hanbel, el-Musned, 7/2747, No: 21771; Ebû Naşr İsmâ’il b. Hammâd el-Cevherî, Tâcu’l-Luğâ ve Şihâhu’l-Arabiyye, nşr. Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Aẖâr (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1407/1987), 6/2369; Ebû’l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem, Lisân’l-Arab (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 14/360.

78 Ebû’l-Hasen Muḥammed b. ‘Abdi’l-Hâdi es-Sindî (ö.1138/1726), Kifâyetu’l-Ḥâce fi Şerḥi Süneni İbn Mâce (Beyrut: Dâru’l-Cil), 411.

79 ‘Abdurrezzâk, el-Muşannef, 8/447.

80 eṭ-Taberânî, el-Mu’cemu’l-Kebîr, 14/361.

81 İbn Ebî’d-Dunyâ, eṣ-Şamt ve Âdâbu’l-Lisân, 3/543.

82 İbn Ebî Ḥâtim, ‘İlelu’l-Ḥadis, 3/660; el-Beyhakî, Şu’u’l-İmân, 9/82.

yük bir günah olduğu ifade edilmektedir. Yine bir önceki kısımda olduğu üzere bir kimsenin bir başkasının annesinin zina ettiğini dillendirmesinin zina etmek gibi büyük bir günah olduğu ifadesine yer verilmiş olmaktadır.

Zinadan para kazanma hususuna gelince bu durum gerek Câhiliye döneminde gerekse Medine döneminin ilk yıllarına kadar devam eden süreçte kişilerin cariyelerini bu iş için zorlamalarıyla açıklanabilir. Bu husustaki bazı tarihî bilgiler hatırlanacak olursa bu ifadedeki nebevî uyarı daha iyi anlaşılabilir. Bedir Gazvesi sırasında esir alınan, Hz. Peygamber'in amcası 'Abbâs'ın⁸³ da aralarında bulunduğu Mekke eşrâfından bazı kimselerin fidiye karşılığında salıverildiği bilinmektedir. Bu kimselerin zenginliğinden faydalanmak isteyen 'Abdullâh b. Ubey, şarkıcı olan Museyke ve Mu'âze adlarındaki cariyelerini⁸⁴ onları eğlendirmek ve onlarla birlikte olmak üzere zorlamıştı.⁸⁵ Cariyeler müslüman olduklarından dolayı bunu kabul etmediler.⁸⁶ Bunun üzerine "... وَكَرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِعَاءِ إِنَّ أَرْدَنْ تَحَصَّنًا لِيَبْتَغُوا عَرَضَ... " ⁸⁷ âyeti nâzil oldu ve cariyelerin fuhşa zorlanması yasaklandı.⁸⁸ Nitekim, Câbir b. 'Abdullâh'tan (ö. 78/697) nakledilen bir rivâyete göre de söz konusu âyet böyle bir olay üzerine nâzil olmuştur.⁸⁹ Âyetteki "عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا" ifadesi bu çirkin işten gelir elde etmeye işaret etmektedir ve bu da hadislerdeki "لَدَيْهِمْ بَيْعُهُ الرَّجُلُ مِنْ..." ifadesiyle örtüşmektedir.

Öte yandan şarkı söylemenin ve dinlemenin haramlığına dair Hz. Peygamber'den nakledilen rivâyetler incelediğimiz rivâyetin bu kısmıyla doğrudan ilişkili görünmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Hz. Ömer'den "النظر إلى المغنبة حرام وغناها حرام، وثمنها كمن الكلب"⁹⁰, "Şarkıcı kadını seyretmek haramdır, şarkıcı haramdır, ücreti de köpekten alınan ücret gibi haramdır"; Hz. Ali'den "كَسْبُ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ بَيْعِ..."⁹¹, "Şarkı söyleyen kadının da erkeğin de kazancı haramdır, zina eden kadının kazancı haramdır", Ebû Umâme'den "نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ بَيْعِ..."⁹², "Resûlullâh (s.a.s) şarkıcı kadınların alınmasını, satılmasını, kazançlarını ve ücret almalarını yasakladı.". Görüldüğü üzere bu rivâyetlerde Hz. Peygamber fuhşiyat olarak kabul edilebilecek fiillerden elde edilebilecek ücretleri yasaklamış ve kadınların bu tür işler aracılığıyla istismar edilmesini engellemiştir.

83 Ebû'l-Kâsım Hâlef b. 'Abdulmelik b. Mes'ûd İbn Beşkuvâl el-Endelusi, 'Ġavâmiđu'l-'Esmâ' il-Mubheme, nşr. 'İzzuddîn 'Alî es-Seyyid, MuĠammed Kemâluddîn 'İzzuddîn (Beyrut: 'Alemlu'l-Kutub, 1407/1986), 1/348.

84 İbn Ebî Hâtim, et-Tefsîr, 8/2590; Ebû Zeyd 'Ömer b. Şebbe ben-Numeyrî (ö.262/876), TârîĠu'l-Medîne, nşr. 'Alî MuĠammed Dendel, Yâsin Sa' du'd-Dîn Beyân, (Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1996), 1/213.

85 İbn Beşkuvâl, Ġavâmiđu'l-'Esmâ' il-Mubheme, 1/348.

86 İbn Vehb, Tefsîru'l-Ġur'an, 1/129.

87 en-Nür 24/33

88 Ebû MuĠammed 'Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Ġureşî, Tefsîru'l-Ġur'an mine'l-Câmi', nşr. Miklos Muranyi (Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2003), 1/129.

89 'Ömer b. Şebbe, TârîĠu'l-Medîne, 1/213.

90 İbn 'Adiyy, el-Kâmil, 10/673; et-Ġaberâni, el-Mu' cemu'l-Kebîr, 2/73.

91 Ebû Bekr b. MuĠammed b. 'Abdullâh el-BaĠdâdî eş-Şâfi'î el-Bezzâz, el-Ġaylâniyyât, nşr. Ġilmî Kâmil Es'ad (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1417/1997), 129.

92 İbn Mâce, es-Sunen, II/404, No: 2168. Keza bk. AĠmed b. Hânel, el-Musned, 8/365, No: 22599; Ebû 'İsâ MuĠammed b. 'İsâ et-Tirmizî, es-Sunen, nşr. Heyet (Kahire: Dâru't-Te' Şil, 1435/2015), 2/430, No: 1282.

Genel itibariyle câriyenin el emeği dışındaki kazancının da Hz. Peygamber'den birkaç farklı sahâbî tarafından nakledilen haberlerle yasaklanmasının rivâyetlere "وَهَاتَا عَنْ كَسْبِ الْأَمَةِ إِلَّا مَا عَمَلَتْ يَدَيْهَا"⁹³ ve "تَهَى النَّبِيُّ عَنْ كَسْبِ الْإِمَاءِ"⁹⁴ şeklinde yansıdığı görülmektedir. Bu yasağın temel sebebinin câriyelerin para kazanırken zinaya düşme tehlikesiyle ilgili olduğu, cariyelerin erkeklerin şarkı, dans ve daha ileri isteklerini karşılamak, onları eğlendirmek üzere zorlanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu yasağı kabullenemeyen 'Abdullâh b. Ubey'in "مَنْ يَعْزُرُنَا مِنْ مُحَمَّدٍ يَغْلِبُنَا عَلَى مَمْلُوكِيْنَا"⁹⁵ "Bizi Muhammed'den kim rahata erdirecek! Kölelerimize de hükmetmeye başladı." demesi de bu durumu teyid etmektedir.⁹⁵

el-Vâkıdî tarafından Hz. Peygamber'in Tebûk Gazvesi sırasında bir hutbe verdiği ve bu hutbede "وَمَنْ أَلْمَسَ كَسْبَ الرِّبَا"⁹⁶ dediği nakledilmektedir. ⁹⁶ Ancak aynı metni el-Kuđâ'î "وَمَنْ أَلْمَسَ كَسْبَ الرِّبَا"⁹⁷ şeklinde "ribâ" yerine "zina" ifadesiyle nakletmektedir. ⁹⁷ Nitekim İbnu'l-Munzir (ö. 319/931) de daha açık bir ifadeyle "سُرُّ الْكَسْبِ مَهْرُ الْبَغِيِّ"⁹⁸ şekline nakletmiştir. ⁹⁸ Görüldüğü üzere ibârenin "كَسْبِ الرِّبَا" olması daha doğru görülmektedir. Zira aynı ibârede "الرِّبَا" ifadesinin yerine kullanılan "الْبَغِي" kelimesi ve fuhuştan elde edilen ücret için kullanılan "مَهْرُ الْبَغِيِّ" ifadesi bu anlamı teyid etmektedir.

Bütün bu bilgiler Hz. Peygamber tarafından câriyelerin fuhşa zorlanmasının yasaklandığını ve bu yasak çerçevesinde onların kazandıkları paranın da helal olmayacağını ifade edildiğini göstermektedir. Elbette bu yasağın kapsamına sadece zina yaptırılması değil zorla şarkı söyletilmesi, dans ettirilmesi vs. gibi eylemlerin de dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak câriyelerin erkekleri eğlendirmeye zorlanması ve bunun karşılığında kazanç elde edilmesi olarak nitelendirilebilecek ve zinaya kadar uzanan fuhşiyyatın yasaklandığı ve bunlardan elde edilecek kazancın da haram kabul edilmesi şeklinde özetleyeceğimiz bu hususa benzer bir şekilde, incelediğimiz rivâyetlerde zinadan bir dirhem dahi gelir elde etmenin 30 küsur defa zina etmek kadar büyük bir günah olarak ifade edildiği söylenebilir.

2.4. Ribâ/Zinanın En Şiddetlisinin Kişinin Kardeşinin İrzına Dil Uzatması Olduğuna Dair İfadeler

Ribâ /zinanın en şiddetlisinin/en kötüsünün kişinin kardeşinin ırzına dil uzatması olduğu, hemen hemen bütün haberlere ait tariflerin çoğunda benzer ibare-

93 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il el-Buĥârî, el-Câmi' u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muĥtaşar, nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâşir (Beyrut: Dâru Tavkî'in-Necât. 1422H), 3/93, No: 2283.

94 Ebû Dâvûd, es-Sunen, 5/476, No: 3381, 5/477, No: 3382.

95 İbn Ebî Hâtim, et-Tefsîr, 8/2590.

96 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî, el-Meġâzî, nşr. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-Alemî, 409/1989), 3/1016.

97 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kuđâ'î el-Mişrî, Musnedu's-Şihâb el-Kuđâ'î, nşr. Ĥamdî b. 'Abdulmecid es-Selefi (Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1407/1986), 2/269.

98 Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnu'l-Munzir en-Nisâbüri, el-Evsâf fi's-Sunen ve'l-İcmâ' ve'l-İhtilâf (Dâru'l-Felâh, 1430/2009), 11/203.

lerle yer almaktadır. Bunlardan Ebû Hüreyre'ye nispet edilenler şu şekildedir: (وَإِن أَرَبَا الرِّبَا عَرْضَ الْمُسْلِمِ)⁹⁹, (إِن مِّنْ أَرَبِي الرِّبَا اسْتَطَالَهُ الْمَرْءُ فِي عَرْضِ رَجُلٍ، أَوْ الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ - بَغَيْرِ حَقٍّ، وَمِنُ الْكِبَائِرِ السَّبْتَانِ بِالسَّبَةِ.)¹⁰¹, (إِنَّ مِّنْ أَرَبِي الرِّبَا اسْتَطَالَهُ الْمَرْءُ فِي عَرْضِ أَخِيهِ الْعَبَّاسِيِّ)¹⁰². Heşemî'nin el-Bezzâr'dan naklini gösteren bu son ifade de "الرِّبَا" yerine "الرِّبَا" geçmektedir.

Sa'îd b. Zeyd'ten nakledilen rivâyetin tariklerinde ise (مِنْ أَرَبِي الرِّبَا اسْتَطَالَهُ فِي عَرْضِ) ¹⁰³ şeklinde geçmektedir ki bu da Heşemî'nin naklinde "أَرَبِي الرِّبَا" şeklinde geçmektedir. Sa'îd b. Zeyd'den nakledilen bir başka rivâyette ise ifade (أَرَبِي الرِّبَا سَتَمُ الْأَعْرَاضِ)¹⁰⁴ şeklindedir.

Hz. Â'îşe'ye nispet edilen rivâyetlerde de (أَرَبِي الرِّبَا اسْتَطَالَهُ فِي عَرْضِ الْمُسْلِمِ)¹⁰⁵ şeklinde veya (وَإِنَّ أَرَبِي الرِّبَا عِنْدَ اللَّهِ اسْتَخْلَافُ عَرْضِ امْرِئٍ مُّسْلِمٍ، ثُمَّ قَرَأَ: وَإِلَّذِينَ يُؤَدُّونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَعْضُهُمَا أَسْتَبَا) ¹⁰⁶ olarak geçmektedir. İkinci ifadeye yer verilen âyetin nüzûl sebebine bakıldığında meselenin zina isnadıyla ilgili olduğu görülmektedir. 'Abdullâh b. Selâm'ın rivâyetinde de ifade (إِنَّ أَرَبَا الرِّبَا اسْتَطَالَهُ أَحَدِكُمْ فِي عَرْضِ أَخِيهِ الْمُسْلِمِ)¹⁰⁷ olarak gelmiştir. Ancak Heşemî bu ifadeyi "أَرَبِي الرِّبَا" şeklinde nakletmiştir.¹⁰⁸

Enes b. Mâlik'ten (وَإِنَّ أَرَبِي الرِّبَا حَرَقَ الْمَرْءَ عَرْضُ أَخِيهِ)¹⁰⁹ olarak ve (الْمُسْلِمِ، وَحَرَقَ عَرْضَهُ يَقُولُ فِيهِ مَا يَكْفُرُهُ مِنْ مَسَاوَاهِ، وَالْبُهْتَانُ أَنْ يَقُولَ فِيهِ مَا لَيْسَ فِيهِ وَأَشَدُّ الرِّبَا أَوْ أَرَبِي الرِّبَا، أَوْ أَحَبُّ الرِّبَا اتِّهَاكُ عَرْضِ الْمُسْلِمِ، أَوْ اتِّهَاكُ) ¹¹⁰ şeklinde nakledilmiştir. İbn 'Abbâs'tan yapılan nakilde ise (وَإِنَّ أَرَبِي الرِّبَا اسْتَطَالَهُ أَحَدِكُمْ فِي عَرْضِ أَخِيهِ الْمُسْلِمِ)¹¹¹ olarak nakledilmiştir. Son olarak Kays b. Sa'îd'dan nakledilen tarikler de (إِنَّ) ¹¹² şeklinde bize ulaşmıştır.

Görüldüğü üzere rivâyetlerin çoğu benzer ifadelerle sahiptir. Ancak bu rivâyetlerin hepsinde bu kısımla ilgili ilk ifadelerin "أَرَبِي الرِّبَا" yerine el-Heşemî'nin naklinde olduğu gibi "أَرَبِي الرِّبَا" olması daha doğru gibi görünmektedir. Çünkü ırz (namus) kavramıyla ribâ kavramı eşleştirmek oldukça zor iken ırz ile zinâ birbiriy- le kolayca ilişkilendirilebilir.

99 el-Bezzâr, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, 15/175.

100 el-Bezzâr, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, 14/219.

101 el-Bezzâr, el-Baḥru'z-Zeḥḥâr, 15/85.

102 el-Heşemî, Mecma' u'z-Zevâid, 8/92.

103 Ahmed b. Hanbel, el-Musned, 1/1713, No: 1673.

104 eş-Şâfi, el-Musned, 1/260.

105 el-Buḥârî, et-Târiḥu'l-Kebîr, 6/423.

106 Ebû Ya'îla, el-Musned, 4/98.

107 eṭ-Ṭaberânî, el-Mu'cemu'l-Evsaṭ, 6/182.

108 el-Heşemî, Mecma' u'z-Zevâid, 8/92.

109 İbn Ebî'd-Dunyâ, eş-Samt ve Âdâbu'l-Lisân, 3/543.

110 İbnu'l-Cevzi, el-Mevdû'ât, 3/22.

111 İbn Ebî Hâtim, 'İlelu'l-Ḥadîs, 3/660; el-Beyhaḳî, Şu'abu'l-İmân, 9/82.

112 eṭ-Ṭaberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, 18/353.

113 İbn Ebî'd-Dunyâ, eş-Samt ve Âdâbu'l-Lisân, 3/543.

2.5. Ribânın veya Zinanın En Şiddetlisinin İrzlara Sövmek ve Hicvetmek Olduğuna Dair İfadeler

Bir rivâyette Hz. Peygamber (أَرَبِيَّ الرَّبَّاءِ شَتْمُ الْأَعْرَاضِ، وَأَشَدُّ الشَّتْمِ الْهَجَاءُ وَالرَّأْوِيَةُ أَحَدُ السَّائِمِينَ)¹¹⁴ “Ribânın en şiddetlisi irza sövmektir. Sövmenin en şiddetlisi hicvetmek ve sövenlerin sözlerini başkalarına taşımaktır.” demiştir. Bu sözler Hz. ‘Â’îşe yoluyla Hz. Peygamber’den nakledilen şu merfû rivâyette de daha açık ve net bir şekilde ifade edilmiştir (إِنَّ أَعْظَمَ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ فِدْيَةَ رَجُلٍ هَجَا رَجُلًا، فَهَجَا الْقَبِيلَةَ بِأَشْرَهَا، وَتَفَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَزَى بِأُمِّهِ)¹¹⁵, “Allah katında insanların en müfterisi bir kimseyi hicvedendir. Bütün bir kabileyi hicvedendir. Bir adamı babasından başkasına nispet edip annesine zina isnad edendir”.

Sonuç

Hız. Peygamber’e nispet edilen ribânın 70 küsur çeşidi bulunduğu, bunların en hafifinin kişinin annesiyle zina yapması kadar büyük günaha denk geldiği, ribâdan bir dirhem yemenin 30 küsur defa zina etmekle eş tutulduğu; kişinin Müslüman kardeşinin ırzına dil uzatmasının ribâdan daha ağır bir günah olduğu şeklindeki rivâyetin metin bakımından sorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda yer alan rivâyetleri herhangi bir sıhhat değerlendirmesi yapmadan bir araya getirip metin tetkikine tâbi tuttuk. Yaptığımız incelemeye göre hadis kaynaklarında Ebû Hureyre, Sa’id b. Zeyd, ‘A’îşe binti Ebî Bekr, ‘Abdullâh b. Selâm, Enes b. Mâlik, İbn ‘Abbâs, Kays b. Sa’d ve diğer sahâbîlerden nakledilen ribâyî zinayla ilişkilendiren rivâyetlerde yer alan ribâ (الرِّبَا) kelimesi râvîlerin bir kısmı tarafından (الرِّبَا) şeklinde noktalanmış ve/veya okunmuş gibi görünmektedir. Bu kelime zina olarak okunduğunda bu rivâyetlerin ribâyî bir ilgisi kalmamaktadır. Bu durumda, metinlerdeki karışıklık ve nekâret büyük oradan ortadan kalkmakta ve rivâyetler daha anlaşılır hâle gelmektedir.

Bu rivâyetlerde kişinin annesiyle zina etmesi anlamına gelen “أَنَّ كَمَنْ أَتَى أُمَّهُ” veya “كَمَنْ أَتَى أُمَّهُ” ifadesinin de nakiller sırasında ribâ kelimesiyle irtibatlı bir şekilde anlaşılıp aktarıldığı, ancak doğrusunun “رَجُلٌ هَجَا رَجُلًا، فَهَجَا الْقَبِيلَةَ بِأَشْرَهَا، وَتَفَى رَجُلًا مِنْ أَبِيهِ وَرَزَى بِأُمِّهِ” ibâresindeki koyu renkli ifadedeki gibi “وَرَزَى بِأُمِّهِ” şeklinde tef’îl babından şeddeli olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durumda mezkûr rivâyetlerdeki ilgili ifadeler “Bir kimsenin bir başkasının annesine zina isnad etmesi zinadan daha büyük bir vebaldir.” anlamına gelmektedir. Çünkü “رَزَى” fiili bir kimsenin kendi annesiyle zina etmesi için değil başkasının annesine zina isnad etmek için kullanılan bir fiildir.

Bu tashihler çerçevesinde incelediğimiz rivâyetlere göre Hz. Peygamber’in bir hutbesinde zinanın 70 küsur çeşit olduğunu söyledikten sonra bunlardan birinin bir kimsenin başka birinin annesine zina isnadında bulunması olduğunu; zinadan bir dirhem kazanç elde etmenin 30 küsur defa zina etmek kadar büyük günah

114 Ma’mer b. Râşid, el-Câmi’, 11/176.

115 el-Beyhakî, Şu’abu’l-İmân, 7/105.

olduğunu, insanları hicvetmenin ve insanların gizli kalması gereken kusurlarını yaymanın zinadan çok daha ağır bir vebal olduğunu ifade ettiği anlaşılmıştır. Bu çalışmanın asıl amacı metin tetkiki olduğundan dolayı ulaştığımız bu anlam nihai bir netice değildir. İlerde makaledeki tespit ve değerlendirmeler dikkate alınarak bu rivâyetlerin anlamı üzerinde daha ayrıntılı incelemeler yapılabilir.

Bu örnek, hadis kaynaklarının tahkiki sırasında muhakkikler tarafından genellikle muteber hadis kaynaklarının esas alındığını ve noktalama işaretlerinin büyük ölçüde bu kaynaklara göre yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Bu durum, başka rivâyetlerin de benzer tashiflere maruz kalmış olabileceğini, dolayısıyla ileride yapılacak tahkik çalışmalarında bu sorunun dikkate alınmasının zarurî olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda esas alınan nüshadaki muhtemel farklı okuyuşları da yansıtabilecek bir ilmî zapt mekanizmasına ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Keza acil bir tedbir olarak klasik kaynakların müellif nüshaları ya da mümkün olduğu kadar erken dönemlere ait yazmalarının güncel bilgisayar programları aracılığıyla kaynakların matbu sayfalarıyla ilişkilendirilerek sunulması için gerekli maddi yatırımların yapılması gerekmektedir. Böylece noktalama bakımından kritik bir dönem olan hicrî ilk üç asra ait yazma eserlerin sayısı oldukça sınırlı olsa da rivâyetlerin tetkikini yapan çağdaş araştırmacıların sadece matbu nüshalarla yetinmeyip en azından kritik bazı kelimeler için bu yazmalara daha kolay bir şekilde erişebilmelerine imkân sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

- el-‘Abdulkânî ez-Zevzenî, ‘Abdullâh b. Muḥammed (ö.431/1040). Ḥamâsetu’z-Zurefâ’ min Eş’ârî’l-Muḥaddisîn ve’l-Ḳudemâ’, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2002.
- ‘Abdumelik b. Ḥabîb, Ebû Mervân ‘Abdumelik b. Ḥabîb es-Sulemî (ö.238/853). Kitâbu’r-Ribâ (nşr. Nezîr Evhâb). Merkezu Câmi’ati’l-Mâcid, 1433/2012.
- ‘Abdurrezzâk, Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan’ânî (ö.211/827). el-Muşannef (nşr. Heyet). I-X. Kahire: Dâru’t-Te’şîl, 1435/2015.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ‘Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856). el-Musned (nşr. Heyet). I-XII. Cem’iyyetu’l-Meknez, 1431/2010.
- ‘Alıyyul-Ḳârî, Ebu’l-Ḥasen Nûruddîn ‘Alî el-Mollâ (ö.1014/1605). Mirḳâtu’l-Mefâtiḥ Şerḫu Mişkâti’l-Meşâbih. I-IX. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1422/2002.
- el-Beyḥakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn (ö.458/1066). Şu’abu’l-İmân (nşr. ‘Abdul’aliyy ‘Abdulḥamîd). I-XIV. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1423/2003.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Amr el-‘Atekî (ö.292/905). el-Baḥru’z-Zeḥḥâr (nşr. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh, ‘Adil b. Sa’d, Şabri ‘Abdulḥâlîk eş-Şâfi’î). I-XVIII. Medine: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Ḥikem, 1988/2009.
- el-Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ’îl (ö.256/870). el-Câmi’u’l-Musnedu’s-Şaḥîḫu’l-Muḥtaşar (nşr. Muḥammed Zuheyr en-Nâsır). I-IX. Beyrut: Dâru Ṭavḳî’n-Necât, 1422H.
- el-Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ’îl (ö.256/870). et-Târîḫu’l-Kebîr (nşr. Hey’et). I-VIII. Ḥaydarâbâd: Dâiretu’l-Ma’ârifî’l-‘Osmâniyye.
- el-Cevherî, Ebû Naşr İsmâ’îl b. Ḥammâd (ö.393/1003). Tâcu’l-Luğa ve Şiḫâḫu’l-‘Arabiyye (nşr. Aḥmed ‘Abdulğafûr ‘Aḫḫâr). I-VI. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1407/1987.
- Ebû Aḥmed el-Ḥâkim. Ebû Aḥmed Muḥammed b. Muḥammed el-Kerâbîsî (ö.378/989). el-Esâmî ve’l-Kunâ (nşr. Muḥammed b. ‘Alî el-Ezherî). I-V. Dâru’l-Fârûk, 1436/2015.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş’aş es-Sicistânî (ö.275/889). Sunenu Ebî Dâvûd (nşr. ‘Adil Muḥammed, ‘Ammâr ‘Abbâs). I-VIII. Kahire: Dâru’t-Te’şîl, 1436/2015.
- Ebû Muḥammed el-Beğavî, el-Ḥuseyn b. Mes’ûd (ö.516/1122). Me’âlimu’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Ḳur’ân (nşr. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî). I-V. Dâru İḫyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1420H.
- Ebû’l-Mu’eyyid el-Ḥavârizmî, Ebû’l-Mu’eyyid Muḥammed b. Muḥammed (ö.665/1267). Câmi’u’l-Mesânîd. I-II. Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Ebû Ya’lâ, Ebû Ya’lâ Aḥmed b. ‘Alî el-Mevsîlî (ö.307/920). Musnedu Ebî Ya’lâ (nşr. Heyet). I-VI. Kahire: Dâru’t-Te’şîl, 1438/2017.
- el-Ḥâkim, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh en-Nîsâbüri (ö.405/1015). el-Mustedrek âle’s-Şaḥîḫayn (nşr. Heyet). I-VIII. Dâru’t-Te’şîl, 1435/2014.
- el-Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö.170/787). Kitâbu’l-Ayn (nşr. Mehdi el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ’î). I-VIII. Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1988.
- el-Ḥaḫîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Alî (ö.463/1071). el-Câmi’ li’l-Aḫlâkı’r-Râvî ve ‘Âdâbî’s-Sâmi’ (nşr. Maḥmûd et-Ṭaḫḫân). I-II. Riyad: Mektebetü’l-Ma’ârif.

- Hennâd b. es-Serî, Ebû's-Serî Hennâd b. es-Serî (ö.243/858). ez-Zuhd (nşr. 'Abdurrahman 'Abd el-Cebbâr el-Ferîvâî). I-II. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406H.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr (ö.807/1405). Ğâyetu'l-Mağşad fi Zevâidi'l-Musned (nşr. Hallâf Mağmûd 'Abdussemmî'). I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr (ö.807/1405). el-Mağşadu'l-'Alî fi Zevâidi Ebî Ya'lâ el-Mevşilî (nşr. Seyyid Kusrevî Hasen). I-IV. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr (ö.807/1405). Mecma' u'z-Zevâid ve Menba' u'l-Fevâid (nşr. Hüsameddîn el-Ķudsî). I-X. Ķahire: Mektebetu'l-Ķudsî, 1414/1994.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, Mecma' u'z-Zevâ'id (Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 350).
- İbn 'Adiy, Ebû AĶmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî (365/976). el-Kâmil fi Đu'afâ' i'r-Ricâl (nşr. Mâzin MuĶammed es-Sirsâvî). I-XI. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1434/2013.
- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Ķâsım Ķalef b. 'Abdumelik el-Endelusî (ö.578/1182). Ğavâmiğu'l-'Esmâ' i'l-Mubheme (nşr. 'İzzuddîn 'Alî es-Seyyid, MuĶammed Kemâluddîn 'İzzuddîn).I-II. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1407/1986.
- İbn Ebî Ķâtîm, Ebû MuĶammed 'Abdurrahman b. MuĶammed er-Râzî (ö.327/938). el-'İlel (nşr. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ķamid ve Ķâlîd b. 'Abdurrahman el-Cerîsî). I-VII. MeĶâbi' u'l-Hamiđî. 1427/2006.
- İbn Ebî Ķâtîm, Ebû MuĶammed 'Abdurrahman b. MuĶammed er-Râzî (ö.327/938). Tefsîru'l-Ķur'ânî'l-'Azîm (nşr. Es'ad MuĶammed eĶ-Ķayyib). Mektebetu Nizâr MuşĶafâ el-Bâz, 1419/1998.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö.235/850). el-Muşannef (nşr. Sa'd b. Nâsîr eŞ-Şetrî). I-XXV. Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyyâ, 1436/2015.
- İbn Ebî'd-Dunyâ, Ebû Bekr 'Abdullâh b. MuĶammed el-Ķureşî (ö.281/894). es-Şamt ve Âdâbu'l-Lisân (nşr. Fâđîl b. Ķalef el-Ķammâde). I-VIII. Riyad: Dâru AĶlasi'l-Ķađrâ', 1433/2012.
- İbn Ķâni', Ebû'l-Huseyn 'AbdubâĶî b. Ķâni' el-Bağdâdî (ö.351/962). Mu'cemu's-ŞaĶâbe (nşr. ŞâlâĶ b. Sâlim el-Mişrâti). I-III. Medine: Mektebetu'l-Ķurebâ' i'l-Eşeriyye, 1418/1997.
- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî (ö.597/1201). el-Mevđû'ât (nşr. Nureddin Şükrü Boyacılar). I-III. Eđvâ' u's-Selef, 1997.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh MuĶammed b. Yezîd el-Ķazvînî (ö.273/887). es-Sunen (nşr. Heyet). I-IV. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fađl MuĶammed b. Mukerrem er-Ruveyfî'î (ö.711/1311). Lisân'l-'Arab. I-XV. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbnu'l-Munzir, Ebû Bekr MuĶammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî (ö.319/931). el-Evsafî's-Sunen ve'l-İcmâ' ve'l-İĶtilâf (nşr. Heyet). I-XV. Dâru'l-FelâĶ. 1430/2009.
- İbn Vehb, Ebû MuĶammed 'Abdullâh b. Vehb el-Ķureşî (ö.197/813). Tefsîru'l-Ķur'ân mine'l-Câmi' (nşr. Miklos Muranyi). I-III. Dâru'l-Ķarbi'l-İslâmî, 2003.
- el-Ķudâ'î, Ebû 'Abdullâh MuĶammed b. Selâme el-Mişrî (ö.454/1062). Musnedu's-Şihâb el-Ķudâ'î (nşr. Ķamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi). I-II. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1407/1986.

- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî (ö.153/770). el-Câmi' (nşr. Hâbibu'r-Raḥmân el-'A'zamî). I-II. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1982.
- Ma'mer b. Râşid, el-Câmi' (Ankara: Ankara Üniv. Dil Tarih-Coğrafya Fak. Kütüphanesi İsmail Saib Sencer Koleksiyonu, 79 vr. No: 2164).
- el-Munâvî, Muḥammed 'Abdirraûf b. Tâcu'l-'Ârifin el-Haddâdî (ö.1031/1622). et-Teysîr bi Şerḥi'l-Câmi' i's-Şağîr (nşr.). I-II. Riyâd: Mektebetu'l-İmâm eş-Şâfi'î, 1408/1988.
- 'Omer b. Şebbe, Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî (ö.262/876). Târîḥu'l-Medîne (nşr. 'Alî Muḥammed Dendel, Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân). I-II. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- eş-Şa'lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed (ö.427/1036). el-Keşf ve'l-Beyân (nşr. Heyet). Cidde: 1436/2015.
- eş-Şayyâh, 'Alî b. 'Abdullâh. Eḥâdiṣu Ta'zîm'i-Ribâ 'ala'z-Zinâ. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1430H.
- es-Sindî, Ebû'l-Ḥasen Muḥammed b. 'Abdi'l-Hâdî es-Sindî (ö.1138/1726). Kifâyetu'l-Ḥâce fi Şerḥi Süneni İbn Mâce. Beyrut: Dâru'l-Cil.
- eş-Şâfi, Ebû Sa'id el-Heşem b. Kuleyb (ö.335/947). el-Musned (nşr. Maḥfûz er-Raḥmân Zeynullâh). I-II. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ḥikem, 1410H.
- eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî (ö.360/971). el-Mu'cemu'l-Evsaṭ (nşr. Ṭâriḳ b. 'İvaḍullâh b. Muḥammed, 'Abdulmuḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî). I-X. Kahire: Dâru'l-Ḥaremeyn, 1415H.
- eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî (ö.360/971). el-Mu'cemu'l-Kebîr (nşr. Ḥamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi). I-XXV. Beyrut: Dâru İḥyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1983.
- eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî (ö.360/971). el-Mu'cemu'l-Kebîr (13,14. Cildler) (nşr. Heyet). I-II.
- eṭ-Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî (ö.360/971). el-Mu'cemu's-Şağîr (nşr. Muḥammed Şekûr Maḥmûd el-Ḥâc 'Emrîr). I-II. Beyrut, 'Ammân: el-Mektebu'l-İslâmî, Dâru 'Ammâr, 1405/1985.
- eṭ-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr el-Âmilî (ö.310/923). Tehzîbu'l-Âşâr (nşr. 'Ali Rıdâ b. 'Abdillâh). Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1995.
- et-Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ (ö.279/893). es-Sunen (nşr. Heyet). I-V. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- el-'Uḳaylî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Amr el-Mekkî (ö.322/934). eḍ-Ḍu'afâu'l-Kebîr (nşr. Heyet). I-IV. Dâru't-Te'sîl, 2013.
- el-Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer el-Eslemî (ö.207/823). el-Meğâzî (nşr. Marsden Jones). I-III. Beyrut: Dâru'l-Alemî, 1409/1989.
- Vekî' b. el-Cerrâḥ, Ebû Sufyân Vekî' b. el-Cerrâḥ er-Ru'âsî (ö.197/813). ez-Zuhd (nşr. 'Abdurraḥmân 'Abdulcabbâr el-Ferivâ'î), Medine: 1404/1984.
- Yaḥyâ b. Ma'în, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Ma'în (ö.233/848). Târîḥu İbn Ma'în - Rivâyetu'd-Dûrî (nşr. el-'Abbâs b. Muḥammed ed-Dûrî). I-II. Kahire: Dâru'l-Fârûḳ, 1434/2013.
- Yeşil, Ümmügülsüm. "Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar". Hadis Tetkikleri Dergisi 18/1 (Temmuz 2020), 147-156.

